

Міністерство освіти та науки України
Львівський національний університет природокористування
Навчально-науковий інститут заочної та післядипломної освіти
Кафедра підприємництва та торгівлі

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

освітнього ступеня «Магістр»

на тему:

**«Стан та перспективи розвитку підприємництва
у зернопродуктовому підкомплексі»**

Виконав: студент II курсу групи Пт-71з
спеціальності 076 – Підприємництво та торгівля
(шифр і назва спеціальності)

Дорош Ростислав Андрійович

Керівник: д.е.н., професор Яців І. Б.
(прізвище та ініціали)

Рецензент: Удуг П. П.
(прізвище та ініціали)

Львів 2025

УДК: 338.439:633.1

Кваліфікаційна робота: 90 с. текстової частини, 15 таблиць, 11 рисунків, 60 літературних джерел.

Дорош Р. А. Стан та перспективи розвитку підприємництва у зернопродуктовому підкомплексі. Кваліфікаційна робота. Кафедра підприємництва та торгівлі. Дубляни, Львівський НУП, 2024.

У кваліфікаційній роботі розглянуто сутність підприємницької діяльності, особливості та форми її здійснення в агропромисловому комплексі. Висвітлено стратегічне значення зернопродуктового підкомплексу в економіці України. Зазначені чинники розвитку підприємницької діяльності суб'єктів зернопродуктового підкомплексу. Опрацьовано питання методики дослідження підприємницької діяльності суб'єктів зернопродуктового підкомплексу.

Здійснено аналіз стану та тенденцій розвитку зернопродуктового підкомплексу АПК України. Розглянуто тенденції розвитку зерновиробництва як базової галузі зернопродуктового підкомплексу. Показано вплив зовнішньоекономічних операцій на розвиток зернопродуктового підкомплексу. Охарактеризовано середовище розвитку підприємницької діяльності суб'єктів підкомплексу.

Опрацьовані питання, що стосуються підвищення ефективності підприємництва в зернопродуктовому підкомплексі. Обґрунтовані стратегії розвитку окремих категорій виробників зерна. Показано важливість розвитку інтеграційних зв'язків за участю суб'єктів зернового бізнесу. Розглянуто інституційне регулювання розвитку підприємництва в зернопродуктовому підкомплексі.

АНОТАЦІЯ

Дорош Р. А. Стан та перспективи розвитку підприємництва у зернопродуктовому підкомплексі.

Кваліфікаційна робота присвячена дослідженню підприємницької діяльності суб'єктів зернопродуктового підкомплексу.

Розглянуті теоретичні основи функціонування суб'єктів підприємницької діяльності зернопродуктового підкомплексу. Здійснено аналіз стану та тенденцій розвитку зернопродуктового підкомплексу в Україні. Охарактеризовано середовище розвитку підприємницької діяльності суб'єктів підкомплексу. Обґрунтовані заходи, які стосуються підвищення ефективності підприємництва в зернопродуктовому підкомплексі.

Ключові слова: зерновиробництво, зернопродуктовий підкомплекс, підприємництво, експорт, сільськогосподарські підприємства, стратегії розвитку, інтегровані структури.

ANNOTATION

Dorosh R. A. State and prospects for the development of entrepreneurship in the grain product subcomplex.

The qualification work is dedicated to the research of the entrepreneurial activity of grain product subcomplex entities.

The theoretical foundations of the functioning of business entities in the grain product subcomplex have been considered. The state and development trends of the grain product subcomplex in Ukraine have been analyzed. The environment for the development of entrepreneurial activity of the subcomplex entities has been characterized. Measures related to increasing the efficiency of entrepreneurship in the grain product subcomplex have been substantiated.

Key words: grain production, grain product subcomplex, entrepreneurship, export, agricultural enterprises, development strategies, integrated structures

ЗМІСТ

ВСТУП	7
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ФУНКЦІОНУВАННЯ СУБ'ЄКТІВ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЗЕРНОПРОДУКТОВОГО ПІДКОМПЛЕКСУ	10
1.1. Сутність підприємницької діяльності, особливості та форми її здійснення в агропромисловому комплексі	20
1.2. Стратегічне значення зернопродуктового підкомплексу та чинники розвитку підприємницької діяльності його суб'єктів	19
1.3. Методика дослідження підприємницької діяльності суб'єктів зернопродуктового підкомплексу	30
РОЗДІЛ 2. СТАН ТА ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ЗЕРНОПРОДУКТОВОГО ПІДКОМПЛЕКСУ АПК УКРАЇНИ	35
2.1. Розвиток зерновиробництва як базової галузі зернопродуктового підкомплексу	35
2.2. Вплив зовнішньоекономічних операцій на розвиток зернопродуктового підкомплексу України	44
2.3. Середовище розвитку підприємницької діяльності суб'єктів зернопродуктового підкомплексу	51
РОЗДІЛ 3. ШЛЯХИ ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ПІДПРИЄМНИЦТВА В ЗЕРНОПРОДУКТОВОМУ ПІДКОМПЛЕКСІ	60
3.1. Стратегії розвитку окремих категорій зерновиробників	60
3.2. Розвиток інтеграційних зв'язків за участю суб'єктів зернового бізнесу	68
3.3. Інституційне регулювання розвитку підприємництва у зернопродуктовому підкомплексі	75
ВИСНОВКИ	80
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	85

ВСТУП

Традиційно Україну розглядають як країну із сприятливими ґрунтово-кліматичними умовами, вигідним геополітичним розташуванням для розвитку зернової галузі та ведення бізнесу, пов'язаного з виробництвом і продажем зерна. Ці обставини забезпечили формування в Україні потужного зернопродуктового підкомплексу – однієї з основних складових вітчизняного агропромислового комплексу. Стан та тенденції розвитку цього підкомплексу справляють помітний вплив на національну економіку країни. Обсяги виробництва та економічна доступність зерна і продуктів його переробки визначають параметри продовольчої безпеки країни. Їх експорт є важливим джерелом валютних надходжень. Діяльність суб'єктів зернопродуктового підкомплексу забезпечує створення великої кількості робочих місць, має важливе значення для соціально-економічного розвитку сільських територій.

Зернопродуктовий підкомплекс формують суб'єкти господарювання, що відносяться до різних галузей економіки, мають різні розміри, орієнтуються на різні ринкові сегменти. Розвиток підкомплексу залежить від взаємодії між цими суб'єктами – бізнесовими структурами, які займаються виробництвом зерна, продуктів його переробки, реалізацією цієї продукції на конкурентних ринках. Підприємства, що здійснюють виробництво та переробку зерна, зможуть розраховувати на успіх у конкурентному середовищі, якщо постійно працюватимуть над впровадженням технологічних, організаційних та маркетингових інновацій.

Усі суб'єктами підприємництва у своїй діяльності повинні враховувати чинники економічного середовища, ринкову кон'юнктуру. З початком повномасштабної військової агресії умови для ведення бізнесу в Україні значно ускладнилися. Серйозні труднощі доводиться долати й підприємствам зернопродуктового підкомплексу. Їм доводиться шукати складні рішення стосовно забезпечення розвитку своєї підприємницької діяльності. Актуальність вирішення цих проблем обумовила вибір теми кваліфікаційної роботи.

Метою кваліфікаційної роботи є обґрунтування засад та інструментів розвитку підприємницької діяльності підприємств зернопродуктового підкомплексу.

Відповідно до поставленої мети в роботі були визначені такі основні завдання:

- з'ясувати сутність підприємницької діяльності та особливості її здійснення в агропромисловому комплексі;
- розкрити значення зернопродуктового підкомплексу та визначити чинники, які впливають на його розвиток;
- опрацювати питання методики дослідження;
- встановити на основі аналізу основних показників тенденції розвитку зернової галузі в Україні;
- охарактеризувати середовище розвитку підприємницької діяльності суб'єктів зернопродуктового підкомплексу;
- обґрунтувати стратегії розвитку, що можуть бути застосовані окремими категоріями зерновиробників;
- показати роль у розвитку зернопродуктового підкомплексу інтеграційних зв'язків між його учасниками, інструментів інституційного регулювання.

Об'єктом дослідження є відносини суб'єктів зернопродуктового підкомплексу у процесі виробництва та реалізації ними їхньої продукції.

Предметом дослідження є сукупність теоретичних і методичних аспектів розвитку підприємницької діяльності у зернопродуктовому підкомплексі, що визначають засади підвищення ефективності виробництва продукції суб'єктів підкомплексу та зміцнення їхніх конкурентних позицій.

Методичною основою проведеного дослідження є діалектичний метод пізнання. При виконанні кваліфікаційної роботи застосували загальнонаукові методи і прийоми пізнання, а також використовували спеціальні методи, що стосуються дослідження економічних процесів і явищ, у тому числі пов'язаних з підприємницькою діяльністю суб'єктів господарювання.

Інформаційною основою написання кваліфікаційної роботи послужили законодавчі і нормативні акти України, які регулюють процеси, пов'язані з підприємницькою діяльністю, зокрема діяльністю суб'єктів зернового бізнесу, дані Державної служби статистики України, праці вчених з питань організації діяльності підприємств зернопродуктового підкомплексу, довідкова література.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що сформульовані теоретико-методичні засади і практичні рекомендації щодо удосконалення підприємницької діяльності в рамках зернопродуктового підкомплексу відображають конкретні шляхи застосування інструментарію вирішення проблем виробництва зерна і продуктів його переробки та реалізації їх на внутрішньому і зарубіжному ринках.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ФУНКЦІОНУВАННЯ СУБ'ЄКТІВ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЗЕРНОПРОДУКТОВОГО ПІДКОМПЛЕКСУ

1.1. Сутність підприємницької діяльності, особливості та форми її здійснення в агропромисловому комплексі

Поняття «підприємництво» є фундаментальною та широкоживаною економічною категорією, яку використовують для відображення одного з базових інститутів існуючих у різних країнах світу, в тому числі і в Україні, економічних моделей. Функціонування цього інституту відображається в широкому спектрі економічних, правових, соціальних, політичних відносин. Зважаючи на це, термін «підприємництво», який відомий ще з XVIII століття, не має однозначного трактування [14, с. 6].

Найчастіше підприємництво розглядають як певну діяльність. Зокрема, в Господарському кодексі України зазначено, що це – «самостійна, ініціативна, систематична, на власний ризик господарська діяльність, що здійснюється суб'єктами господарювання (підприємцями) з метою досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку» [6, ст. 42]. Принциповим у цьому визначенні є виділення окремої категорії суб'єктів (підприємців), які, здійснюючи підприємницьку діяльність, керуються певними інтересами. Здебільшого ці інтереси стосуються одержання прибутку, однак не виключають досягнення й інших цілей.

Оскільки підприємництво розглядається як форма господарської діяльності, доцільно уточнити, що йдеться про діяльність суб'єктів господарювання у сфері суспільного виробництва, спрямовану на виготовлення та реалізацію продукції, виконання робіт чи надання послуг вартісного характеру, які мають цінову визначеність [6, ст. 3]. Це визначення, наведене в Господарському кодексі України, трактує господарську діяльність, а отже й підприєм-

ництво, як економічну активність, пов'язану з товарними операціями на певному ринку. Ведення такої діяльності передбачає наявність у суб'єкта підприємництва власності на засоби виробництва. Підприємцем може бути лише власник засобів праці [29, с. 14].

Доречним є уточнення, що підприємництво – це господарська діяльність відокремленого (більшою чи меншою мірою самостійного) суб'єкта економічних відносин, який використовує обмежений обсяг ресурсів. Його діяльність спрямована на отримання прибутку, але стосується виробництва та реалізації благ з метою задоволення суспільного попиту [18, с. 109]. Ці блага Донець Л. та Романенко Н. розглядають як об'єкт підприємницької діяльності, яким є товар, продукт, послуга, тобто те, що може задовольнити чиюсь потребу й що пропонується на ринку для придбання [14, с. 26].

Інші підходи до трактування підприємництва розглядають його як певний стиль господарської поведінки. Для такої поведінки, зокрема, характерна мобільність, динамічність, творчий підхід до справи, ініціативність і заповзятивість, готовність до ризику та вміння ним управляти, орієнтація на потреби споживачів [14, с. 6]. Підприємництво, на думку дослідників, є мистецтвом ділової активності, передусім, розумовим процесом [32, с. 5]. В основу цього стилю господарювання закладено постійний пошук нових можливостей, орієнтацію на інновації [54, с. 28]. Наявність певного стилю поведінки відрізняє підприємництво від бізнесу. Якщо бізнесом можна вважати будь-яку економічну діяльність, метою якої є отримання прибутку або іншої вигоди для власника, то підприємництво є діяльністю, орієнтованою на впровадження нововведень. Ця діяльність повинна містити елементи новизни, щоби мати успіх на конкурентному ринку [29, с. 15].

Націленість на нововведення (інновації) підкреслена й у визначенні підприємництва в економічній енциклопедії за ред. С. Мочерного: «Підприємництво – самостійне організаційно-господарське новаторство на основі використання товарів новими методами, відкриття нових джерел сировини, ринків збуту тощо» [15, с. 723].

Наведені вище характеристики підприємництва як поведінки, націленість на новаторство знаходять відображення в рисах, які, на думку дослідників, повинні бути притаманні успішним підприємцям. На думку американського економіста П. Самуельсона, таким є людина з оригінальним мисленням, свідомо, яка домагається успішної реалізації нових ідей [15, с. 723]. На думку дослідників, задля успіху підприємці повинні йти на ризики, проявляючи при цьому найкращі якості працівника, такі як креативність, працьовитість, організаторські здібності [54, с. 27]. До рис успішного підприємця також можна віднести здатність «пливти проти течії», готовність не раз долати перешкоди, формувати заради досягнення мети свою лінію поведінки, ясне формування цілей і бачення перспектив, спроможність переконувати, встановлювати ділові та особисті зв'язки, прагнення незалежності, віра у свої сили тощо [55, с. 125-126].

Зважаючи на ці обставини, проф. В. Марченко та ін. розглядають підприємницьку діяльність як один із способів реалізації потенціалу особистості, прояву творчих здібностей у поєднанні з ризиками. Автори зазначають, що підприємницькою діяльністю переважно займаються люди, які схильні до ризику та не бояться брати на себе відповідальність [29, с. 12]. Очевидно, частка осіб, котрі можуть бути успішними підприємцями, є відносно невеликою.

Жуков С. розглядає підприємництво як економічний ресурс суспільства, який разом із іншими видами ресурсів, такими як праця, земля, капітал, інформація, забезпечує ефективне функціонування суспільного виробництва [18, с. 109]. Цей ресурс має нематеріальну форму і проявляється в системі економічних зв'язків між суб'єктами економіки. Виходячи з цього, можна виділити чотири групи суб'єктів, які взаємодіють у рамках підприємницької діяльності. Такими суб'єктами є:

- безпосередньо підприємці – приватні особи, які організують бізнес та управління ним, мають у користуванні засоби виробництва, здійснюють увесь цикл підприємницької діяльності;

- споживачі – особи, зацікавлені в придбанні благ, що їх постачають на ринок підприємці;

- наймані працівники – трудовий ресурс для підприємництва, носії знань, вмінь та навиків, необхідних для виконання процесів у рамках господарської діяльності;

- держава – через створені нею органи формує правову базу, впливає на підприємницьку діяльність за допомогою адміністративних та економічних важелів, захищає інтереси підприємців і споживачів [29, с. 15-16].

У взаємодії вказаних суб'єктів реалізуються функції підприємництва. Сукупність цих функцій можна класифікувати за рівнем їх реалізації – на макроекономічні та мікроекономічні (рис. 1.1).

Рис. 1.1 Класифікація основних функцій підприємництва*

* Сформовано за джерелами [29, с. 19; 54, с. 29-30; 55, с. 148-149].

Основну функцію підприємництва на макрорівні можна охарактеризувати як соціальну: підприємці задовольняють суспільну потребу в товарах і послугах, збільшують соціальне надбання, проявляючи соціальну відповідальність, беруть участь у реалізації програм соціально-економічного розвитку на національному, регіональному та локальному рівнях. Вагомою є соціальна функція, пов'язана зі створенням робочих місць через відкриття нових і розширення існуючих виробництв. Підприємці формують ринкову конкуренцію, в чому проявляється стимулююча функція підприємництва, результатом якої є створення мотиваційного механізму для ефективного використання ресурсів, орієнтації на максимальне задоволення потреб споживачів [54, с. 29].

На мікрорівні виділяється організаційна функція підприємництва. Вона передбачає не просто організацію виробництва та збуту товарів і послуг, а й здійснення цієї діяльності на основі оптимізації її параметрів з метою підвищення ефективності господарської діяльності. Організаційна функція доповнюється інноваційною – розробкою й реалізацією нових ідей щодо розвитку бізнесу. Впровадження інновацій пов'язане з ризиками, відповідальність за наслідки яких беруть на себе підприємці. Натомість вони отримують можливість самореалізації – у вигляді самовираження, морального задоволення від власної діяльності в доповнення до очікуваного прибутку.

Функції підприємництва узгоджуються з принципами його здійснення. Ці принципи зазначені в Господарському кодексі України і передбачають:

- вільний вибір підприємцем видів господарської діяльності. Суб'єкт підприємництва самостійно вирішує, якими видами діяльності йому займатися з урахуванням обмежень, встановлених чинним законодавством.

- самостійне формування підприємцем програми діяльності, партнерів, залучення на добровільних засадах до здійснення підприємницької діяльності майна та коштів юридичних осіб і громадян;

- вільне розпорядження прибутком, що залишається в розпорядженні суб'єкта підприємництва після сплати передбачених законодавством платежів;

- вільний найм суб'єктом підприємництва працівників, враховуючи вимоги законодавства щодо недопущення дискримінації в цьому питанні;
- самостійне здійснення суб'єктом підприємництва зовнішньоекономічної діяльності, використання належної йому частки валютної виручки на власний розсуд [6; 29, с. 19; 55, с. 115-116].

Слід зазначити, що оскільки підприємницька діяльність є частиною господарської діяльності, то на неї поширюються й зазначені в Господарському Кодексі загальні принципи господарювання. Зокрема, варто виділити принцип, який передбачає заборону незаконного втручання органів державної влади та місцевого самоврядування, їхніх посадових осіб у господарські, а отже, й підприємницькі відносини [6, стаття 6].

Зазначені принципи становлять основу правового регулювання відносин між суб'єктами підприємництва. Вони виступають основоположними базовими ідеями та положеннями, яким повинна відповідати підприємницька діяльність [55, с. 116]. Необхідність дотримання цих принципів становить зміст інституційного забезпечення підприємницької діяльності.

Детальніше розглянемо сутність суб'єкта підприємницької діяльності. Цього статусу набувають суб'єкти господарювання, ознаки яких відповідають визначеним статтею 55 Господарського кодексу України положенням. Такими суб'єктами визнаються учасники господарських відносин, котрі здійснюють відповідну діяльність, реалізуючи сукупність господарських прав та обов'язків, мають відокремлене майно, а також несуть відповідальність за своїми зобов'язаннями в межах цього майна, крім випадків, передбачених законодавством [6].

Суб'єктами підприємницької діяльності можуть бути фізичні та юридичні особи, об'єднання юридичних осіб (рис. 1.2). Стосовно громадян (фізичних осіб чи власників юридичних осіб), то участь у підприємницькій діяльності можуть приймати як громадяни України, так й іноземці та особи без громадянства. Обов'язковою є реєстрація таких осіб як підприємців відповідно до чинного законодавства [6]. Законодавство визначає й обмеження щодо

здійснення підприємницької діяльності певними категоріями осіб. Наприклад, не можуть бути суб'єктами підприємницької діяльності державні службовці та інші особи, уповноважені на виконання функцій держави [29, с. 21].

Рис. 1.2 Суб'єкти підприємницької діяльності*

* Сформовано за джерелами [6; 29, с. 20].

На рис. 1.2 наведені групи суб'єктів підприємництва за їх організаційно-правовим статусом. Крім того, застосовується класифікація таких суб'єктів і за іншими ознаками. Зокрема, доволі важливим є поділ суб'єктів господарювання залежно від кількості працюючих та загальних доходів від усіх видів діяльності на суб'єктів малого, середнього та великого підприємництва. Серед суб'єктів малого підприємництва в окрему групу виділяють суб'єктів мікропідприємництва [6, стаття 55]. Такий поділ здійснюється з метою створення диференційованих умов для функціонування різних суб'єктів залежно від їхніх розмірів. Великі суб'єкти підприємництва володіють по-

тужним фінансовим і кадровим потенціалом, здебільшого спроможні ефективно вирішувати поставлені завдання. Натомість малі суб'єкти, особливо мікропідприємства, виконують низку важливих соціальних функцій, але потребують певної державної підтримки, ліберальніших підходів у питаннях регуляторного впливу державних органів на їхній розвиток.

Важливою ознакою класифікації видів підприємницької діяльності є поділ відповідних суб'єктів за галузями економіки та видами економічної діяльності. Одним із найважливіших секторів національної економіки є агропромисловий комплекс (АПК). Він є цілісною виробничо-економічною системою, що об'єднує низку сільськогосподарських, промислових та інших галузей, підприємницька діяльність в яких стосується одержання, транспортування, зберігання, переробки та реалізації сільськогосподарської продукції [2, с. 108].

Конкретизуючи функціональне призначення окремих галузей, у агропромисловому комплексі виділяють кілька його сфер. Зокрема, до першої сфери відносять галузі промисловості, які виробляють засоби виробництва для сільського господарства та інших галузей АПК. До другої – власне сільське господарство, яке представлене сукупністю рослинницьких і тваринницьких галузей. Третю сферу АПК формують галузі промисловості, що переробляють сировинну сільськогосподарську продукцію, випускають продовольчі та інші товари. До четвертої сфери АПК відносять об'єкти інфраструктури, які виконують функції заготівлі, зберігання, транспортування сільськогосподарської продукції та продуктів її переробки [2, с. 108].

Основним елементом агропромислового комплексу вважається власне сільське господарство (аграрне виробництво). Тому підприємництво в агропромисловому комплексі часто ототожнюють з аграрним підприємництвом. Сутність такого окреслюється фактично всіма процесами, що стосуються підприємницької діяльності в галузі сільськогосподарського виробництва: ресурсозабезпечення, виробництва, зберігання розподілу, переробки сільськогосподарської продукції [22, с. 54].

Дослідники виділяють низку особливостей, які вирізняють аграрне підприємництво з-поміж інших видів підприємництва за галузевою ознакою. Ці особливості стосуються:

- впливу природних чинників на результати аграрного підприємництва;
- особливостей виробничої структури, що визначаються сукупністю галузей АПК;
- сезонного характеру виробництва, який характерний для галузей рослинництва та певною мірою тваринництва, що впливає на коливання обсягів виробництва в переробних галузях, на завантаження окремих об'єктів інфраструктури;
- особливостей відтворення й використання робочої сили, зокрема сезонний характер виробництва визначає сезонність потреби в робочій силі;
- обмеженості земель сільськогосподарського призначення та залежності аграрного виробництва від неї;
- формування попиту на сільськогосподарську продукцію та продукти харчування, вироблювані з неї;
- особливостей бухгалтерського обліку в аграрних підприємствах [32, с. 8].

Слід підкреслити велике соціальне значення аграрного підприємництва, від результатів функціонування якого залежить продовольча безпека країни. Основною метою аграрного підприємництва, як і в інших галузях та секторах економіки, є довготермінова максимізація прибутку. Водночас діяльність аграрних підприємств справляє помітний вплив на соціальний розвиток сільських населених пунктів [32, с. 9].

В аграрній сфері присутні різні категорії суб'єктів підприємництва. Зокрема, в сільському господарстві присутні такі суб'єкти підприємницької діяльності, як господарські товариства, серед яких переважають товариства з обмеженою відповідальністю, фермерські господарства, у тому числі сімейного типу, та фізичні особи-підприємці, сільськогосподарські кооперативи, агрохолдингові структури тощо. Для галузі характерне паралельне співісну-

вання різних за розмірами категорій агровиробників, що ілюструють дані, наведені в табл. 1.1.

Таблиця 1.1

**Діяльність суб'єктів підприємництва у сільському господарстві,
мисливстві та наданні пов'язаних з ними послуг в Україні***

Показник	2022 р.		2023 р.	
	всього	у % до загального	всього	у % до загального
Кількість діючих суб'єктів підприємництва	53281	100,0	62960	100,0
у тому числі великого	39	0,1	39	0,1
середнього	1687	3,2	1461	2,3
малого	51555	96,7	61460	97,6
мікропідприємництва	46622	87,5	56851	90,3
Обсяг виробленої продукції суб'єктами підприємництва, млн грн	703764	100,0	761071	100,0
у тому числі великого	109851	15,6
середнього	303574	43,1
малого	290340	41,3	297055	39,0
мікропідприємництва	88969	12,6	97385	12,8
Рентабельність всієї діяльності суб'єктів підприємництва, %	13,7	x	7,9	x
у тому числі великого	14,5	x	8,6	x
середнього	13,9	x	6,8	x
малого	13,1	x	8,8	x
мікропідприємництва	9,8	x	9,0	x

* Сформовано за джерелом [12].

Дані наведені лише за 2022 та 2023 рік, оскільки через війну показники кількості діючих суб'єктів господарювання та обсягів виробництва ними продукції помітно зменшилися і порівняння з попередніми роками є неко-

ректним. Варто відзначити помітне збільшення у 2023 році кількості діючих суб'єктів підприємництва в сільському господарстві та обсягів виробництва ними продукції в поточних цінах. Це свідчить про певну адаптацію аграрного бізнесу до вкрай складних умов воєнного стану.

В Україні у 2023 році налічувалося майже 63 тис. діючих суб'єктів підприємництва в сільському господарстві. З них 97,6% припадало на суб'єктів малого підприємництва, з яких 90,3% склали суб'єкти мікропідприємництва. Зважаючи на невеликі розміри, вклад суб'єктів мікропідприємництва в загальний обсяг виробництва продукції був невеликим. Найбільша частка виробництва припадала на суб'єктів середнього підприємництва. Окремі дані про діяльність суб'єктів великого та малого підприємництва Державна служба статистики України не оприлюднювала, зважаючи на необхідність виконання вимог Закону України «Про офіційну статистику» щодо забезпечення статистичної конфіденційності [12].

Згідно з даними Державної служби статистики України, принципової відмінності в показниках рентабельності між різними за розмірами суб'єктами підприємництва в сільському господарстві не спостерігалось. Отже, суб'єкти малого та мікропідприємництва також можуть бути успішними й конкурентоспроможними в аграрному бізнесі. Відносно високі порівняно з іншими галузями економіки показники рентабельності суб'єктів аграрного підприємництва свідчать, що вони спроможні успішно виконувати покладені на них функції.

1.2. Стратегічне значення зернопродуктового підкомплексу та чинники розвитку підприємницької діяльності його суб'єктів

Україна має сприятливі природно-кліматичні умови для виробництва зерна та сформувала потужну ресурсну базу для організації зберігання, переробки і використання зернової продукції. Завдяки цьому в країні сформовано

оснащений сучасною матеріально-технічною базою й передовими технологіями сектор аграрної економіки – зернопродуктовий підкомплекс.

Спочатку з'ясуємо сутність поняття «зернопродуктовий підкомплекс». Багатогалузевий підкомплекс є організаційною формою функціонування сегментів національної економіки. Такий підкомплекс є системою економічних взаємопов'язаних галузей виробничої та/або невиробничої сфер. Він формується унаслідок кооперації та інтеграції підприємств і організацій різних галузей [45, с. 139]. Низка підкомплексів сформована в продовольчому комплексі, який є базовим елементом аграрної економіки та розглядається як «сукупність взаємопов'язаних підприємств з виробництва продовольчої сировини, її заготівлі, переробки, зберігання і реалізації» [45, с. 175]. Отже, зернопродуктовий підкомплекс є одним із продуктових підкомплексів АПК, сформованих за ознакою видів продукції, в операціях з якими беруть участь підприємства й організації підкомплексу. Він виділяється серед інших продуктових підкомплексів АПК загальною вартістю оборотів продукції, у тому числі в рамках зовнішньоекономічних операцій, вкладом у формування продовольчої безпеки країни.

Стеченко Д. запропонував наступне визначення зернопродуктового підкомплексу – «це система взаємопов'язаних спеціалізованих галузей і виробництв, зайнятих вирощуванням зернових і бобових культур, заготівлею, переробкою зерна та реалізацією кінцевої продукції» [45, с. 175]. Дещо деталізує визначення зернопродуктового підкомплексу АПК професор В. Колодійчук. Він пропонує розглядати його як сукупність функціонально залежних сільськогосподарських і промислових підприємств, які забезпечують формування пропозиції зерна, його первинну обробку, зберігання, переробку на борошно, крупи, комбікорми, а також реалізацію, у тому числі на експорт [21, с. 99]. Підприємницький характер підкомплексу підкреслює О. Світовий, який зазначає, що його функціонування спрямоване на забезпечення відповідних господарських операцій з максимальним прибутком для кожного учасника цієї економічної системи [40, с. 116].

До зернопродуктового підкомплексу входить велика кількість підприємств різних галузей. Сюди відносяться власне сільськогосподарські підприємства, суб'єкти елеваторно-складського господарства, підприємства комбікормової промисловості та низки галузей з виробництва продовольчих товарів із зернової сировини. Учасниками підкомплексу є суб'єкти галузі насінництва, виробники спеціалізованої сільськогосподарської техніки (зернових сівалок, комбайнів тощо), технічного обладнання для елеваторів, млинів, підприємства торгівлі (рис. 1.3). Безпосередні учасники підкомплексу технологічно пов'язані складною системою зв'язків з іншими галузями агропромислового комплексу та й економіки країни загалом.

Рис. 1.3. Елементи зернопродуктового підкомплексу АПК та основні зв'язки між ними*

* Сформовано з використанням джерел [21, с. 101; 40, с. 117].

На схемі наведені суб'єкти гуртового і роздрібного ринку та кінцеві споживачі продовольчих товарів. Вони не є безпосередніми суб'єктами зернопродуктового підкомплексу, однак активно взаємодіють з іншими підприємствами, які його представляють – виробниками продовольчих товарів, при виготовленні яких використовують зерно та продукти його переробки. Кінцеві споживачі продовольства, яким є населення, формують попит на ці товари, визначають параметри діяльності інших суб'єктів підприємництва, що входять до складу зернопродуктового підкомплексу. Підприємства гуртової та роздрібної торгівлі забезпечують рух продовольства від виробників до кінцевих споживачів. Як правило, вони одночасно обслуговують процес реалізації різних груп продовольчих товарів, тому їх не можна віднести безпосередньо до підприємств зернопродуктового підкомплексу. Однак без інфраструктури, представленої закладами торгівлі, підкомплекс не міг би нормально функціонувати.

Основною ланкою зернопродуктового підкомплексу є зернове господарство [11, с. 19; 45, с. 175]. Йдеться про галузь сільського господарства, завданням якої є виробництво зерна шляхом вирощування зернових культур [25, с. 7]. Суб'єктами, що його представляють, є виробники зерна – сільськогосподарські підприємства і господарства населення. Обидві ці категорії агровиробників потрібно віднести до суб'єктів зернопродуктового підкомплексу. Стан та тенденції розвитку зернової галузі й зернопродуктового підкомплексу загалом визначає діяльність підприємств. Однак доволі вагомою є роль і господарств населення. Вона проявляється в тому, що ці господарства задовольняють значну частку потреби в зерні домогосподарств, а частина виробленої ними зернової продукції надходить у продаж, тобто на зерновий ринок.

За характеристиками одержаної продукції зернові культури поділяють на продовольчі (до них відносять пшеницю і жито), круп'яні (гречка, просо, рис.), фуражні (кукурудза, овес, ячмінь), а також зернобобові (найпоширенішими їх видами є горох, вика, квасоля) [5, с. 430]. Також важливим для організації зернової галузі є поділ зернових культур на озимі та ярі. Раціональне

їх поєднання дає змогу оптимально використовувати природно-кліматичні умови, пом'якшує сезонне навантаження при виконанні польових робіт.

Зернове господарство є не тільки основною ланкою зернопродуктового підкомплексу, а й головною галуззю сільського господарства України. Така її роль визначається тим, що зерно вважається унікальним і особливо важливим продуктом харчування для усіх народів світу. Виготовлені з нього продукти займають найбільшу питому вагу в структурі харчування планети. Із продуктів переробки зерна виготовляють хліб, крупи, макаронні вироби. Зерно використовують для виробництва концентрованих кормів, які є одним із ключових чинників виробництва м'яса, молока, яєць курячих – продовольчих товарів тваринного походження [11, с. 13]. Обсяг виробництва зерна на одну особу є одним із важливих індикаторів продовольчої безпеки країни. Він за рекомендаціями Продовольчої та сільськогосподарської організації ООН (ФАО) повинен сягати 800 кг на одну особу на рік [28, с. 78].

Соціальна важливість зернового господарства визначається не тільки його винятковим вкладом у продовольчу безпеку. Відомо, що одне робоче місце в зерновому господарстві створює до 10 робочих місць у інших галузях економіки [10, с. 148].

Потрібно відзначити характеристики зерна як матеріального активу і товару, що визначає особливості розвитку бізнесу з цим цінним активом. Зерно як вид продукції добре зберігається в сухому вигляді. Це дає змогу формувати запаси зерна як стратегічного ресурсу, що може зберігатися упродовж тривалого періоду. Крім того, зерно доволі легко транспортується на далекі відстані, його легко завантажити та розвантажити [5, с. 430]. Завдяки цьому розвивається світова торгівля зерном, параметри якої є важливим індикатором світового продовольчого ринку, чинником продовольчої безпеки у світовому вимірі. Також ця властивість зерна цінна, оскільки попит на продукти переробки має постійний характер, практично не змінюється упродовж року, а виробництво зерна є сезонним [9, с. 73].

Особливість зерна як активу – поновлюваний характер виробництва, що дає змогу відновлювати його запаси, широке розповсюдження в усьому світі, висока ліквідність. Для зерна як виду продукції і товару сформована міжнародна система його стандартизації. Наявна апробована система перерахунку зерна в інші види продовольства [11, с. 13]. Потрібно уточнити, що ці характеристики не поширюються на продукти переробки зерна: крупи, борошно та ін. мають, як правило, невеликий термін зберігання [9, с. 73].

Попри те, що зернопродуктовий підкомплекс характеризується різноманітністю виробленої продукції, значна частка цієї продукції споживається на виробничі потреби всередині самого підкомплексу [7, с. 70]. Ця продукція має товарний характер, тобто, її переміщення регулюється ринком. Згідно з Законом України «Про зерно та ринок зерна в Україні» відповідний ринок є системою товарно-грошових відносин, які виникають між суб'єктами цього ринку в процесі виробництва, зберігання, торгівлі та використання зерна. У цьому законі надано важливі уточнення, що ринок зерна функціонує на засадах вільної конкуренції, вільного вибору напрямів використання зерна. Водночас передбачений державний контроль за якістю та зберіганням зерна [34].

Зазначений нормативно-правовий акт (стаття 5) визначає й перелік суб'єктів ринку зерна. Ними є: суб'єкти виробництва зерна, його зберігання, акредитовані біржі, Гарантійний фонд та ін. Доцільно уточнити, що суб'єктами зберігання зерна є зернові склади – елеватори, хлібні бази, хлібоприймальні, борошномельні та комбікормові підприємства. Також сюди відносять зерновиробників (зокрема сільськогосподарські підприємства), які здійснюють зберігання зерна у власних та/або орендованих сховищах, а також інших суб'єктів, які долучені до процесу зберігання зерна [34]. Виділення суб'єктів зберігання зерна як окрему категорію важливо тим, що ці суб'єкти зобов'язані гарантувати забезпечення якості відповідної продукції, дотримання чинних нормативів природних її втрат упродовж усього терміну її зберігання.

Учені виділяють низку особливостей ринку зерна, які впливають на характер підприємницької діяльності в усьому зернопродуктовому підкомплексі (табл. 1.2).

Таблиця 1.2

Особливості функціонування ринку зерна*

Ознака ринку	Характер ознаки
Обмежений вплив на формування пропозиції	Обсяги виробництва зерна обмежені площею земельних угідь у користуванні сільськогосподарських виробників
Коливання обсягів пропозиції протягом року	Сезонні коливання в обсягах надходження на ринок багатьох видів зерна, що зумовлюють коливання цін на нього
Високі галузеві ризики	Підвищені ризики зумовлені впливом природно-кліматичних чинників
Низька еластичність пропозиції	Виробники слабо реагують на цінові сигнали у зв'язку із тривалим виробничим циклом; через високий рівень постійних витрат зниження пропозиції призводить до погіршення фінансово-економічних показників зерновиробників
Обмежені можливості коригування пропозиції зі змінами попиту	Зернові господарства не можуть оперативної змінити свої виробничі плани. Обсяг пропозиції не можна змінити в існуючому виробничому циклі, що триває цілий рік.
Безперервність попиту	Основні продовольчі товари, виготовлені з зерна, рівномірно споживаються протягом року. Споживачі не можуть відкласти їх споживання на тривалий термін. Це ж стосується і попиту на концентровані корми, виготовлювані з зерна.
Низька еластичність попиту	Населення демонструє відносно стійкий попит на основні продовольчі товари, вироблені з зерна. Обсяг попиту формується під впливом чисельності населення та фізіологічних потреб споживачів. Коливання цін на хлібопродукти, крупи, макаронні вироби відносно слабо впливає на зміну обсягів їх споживання.

* Сформовано за джерелом [11, с. 23]

У рамках зернового ринку, який забезпечує обіг зерна загалом, можна виділити його складові. Такими є ринок продовольчого зерна, продуктами переробки якого є товари продовольчого призначення (борошно, крупи), ринок зерна для промислової переробки (зокрема використовується для виробництва спирту, біоетанолу, крохмалю), ринок фуражного зерна (використовується для виготовлення концентрованих кормів для тварин) і ринок насінневого зерна (використовується в зерновиробництві як галузі рослинництва) [21, с. 101]. Наявність цих ринків визначає багатогранність використання зерна, необхідність для організації просування окремих його видів як товару спеціалізованої інфраструктури.

Особливо важливим елементом інфраструктури ринку зерна і всього зернопродуктового підкомплексу є елеваторна промисловість. Підприємства цієї галузі економіки виконують функції, пов'язані зі зберіганням, сушінням, обробкою зерна, беруть участь у логістичних процесах з ним. На цих підприємствах зерно обробляють для поліпшення його якісних характеристик, формують однорідні партії продукції, організовують тривале її зберігання. Елеваторна промисловість здійснює підготовку високоякісного сортового насіння, на її частку припадає близько 40% обсягу використовуваного агропромислом насіння зернових культур [17, с. 3]. На елеватори покладається функція утворення та зберігання оперативних запасів і державних резервів зерна.

В Україні в період до повномасштабного воєнного вторгнення відбувся бум будівництва зерноскладів, що відображало інтенсивний розвиток зернопродуктового підкомплексу, його інвестиційну привабливість. Елеваторні потужності нарощували всі категорії зерновиробників – великі компанії, середні за потужністю підприємства, невеликі фермерські господарства. Останні намагаються зменшити витрати на послуги сторонніх підприємств, тому також будують власні зерносклади [17, с. 6].

До війни в Україні діяло кілька тисяч елеваторів різних розмірів. Загальна їхня потужність за обсягом одночасного зберігання продукції перевищувала 50 млн. тонн. Техніко-технологічні характеристики елеваторів по-

ліпшувалися, що давало змогу українським суб'єктам зернового бізнесу успішно конкурувати зі світовими лідерами зернового ринку [24]. Під час війни елеваторна промисловість, як і зернопродуктовий підкомплекс України загалом, зазнала значних втрат, однак продовжує переважно успішно виконувати функції важливого елемента інфраструктури зернового ринку.

Серед галузей промислової переробки зерна за економічною і соціальною значимістю виділяється борошномельно-круп'яна промисловість. Підприємства цієї галузі забезпечують населення та інші галузі харчової індустрії такими соціально значущими продуктами, як борошно і крупи. Упродовж останніх 10-15 років до початку повномасштабної військової агресії проти України в цій галузі відбувалися позитивні зміни. На багатьох підприємствах проводили реконструкцію та модернізацію. Завдяки цьому оновлені технології виробництва, урізноманітнено асортимент продукції, досягнуто високих показників її якості. До початку введення воєнного стану в Україні налічувалося понад 700 великих підприємств, які займалися переробкою зернової сировини. Їхні виробничі потужності становили 11 млн тонн, що утричі перевищувало потреби внутрішнього ринку [3, с. 7]. Це відображає високий експортний потенціал борошномельно-круп'яної галузі, який ґрунтується на великому сировинному потенціалі. Крім великих підприємств присутня й значна кількість малих, які не завжди витримують ринкову конкуренцію.

Основне ж виробництво борошна та круп сконцентровано у вертикально інтегрованих структурах, до яких входять сільськогосподарські підприємства як виробники зернової сировини, власне підприємства борошномельно-круп'яної промисловості та заклади торговельної мережі, через які реалізується значна частина готової продукції під відомими торговельними марками [3, с. 7].

На формування і розвиток зернопродуктового підкомплексу впливає сукупність різних за походженням чинників. За місцем виникнення ці чинники можна поділити на зовнішні і внутрішні. Зовнішні формуються поза підприємствами зернопродуктового підкомплексу, на більшість із них ці підпри-

емства вплинути не можуть чи мають обмежений вплив. Внутрішні чинники відносяться до внутрішнього середовища підприємства, вони самі їх створюють чи можуть на них впливати (рис. 1.4).

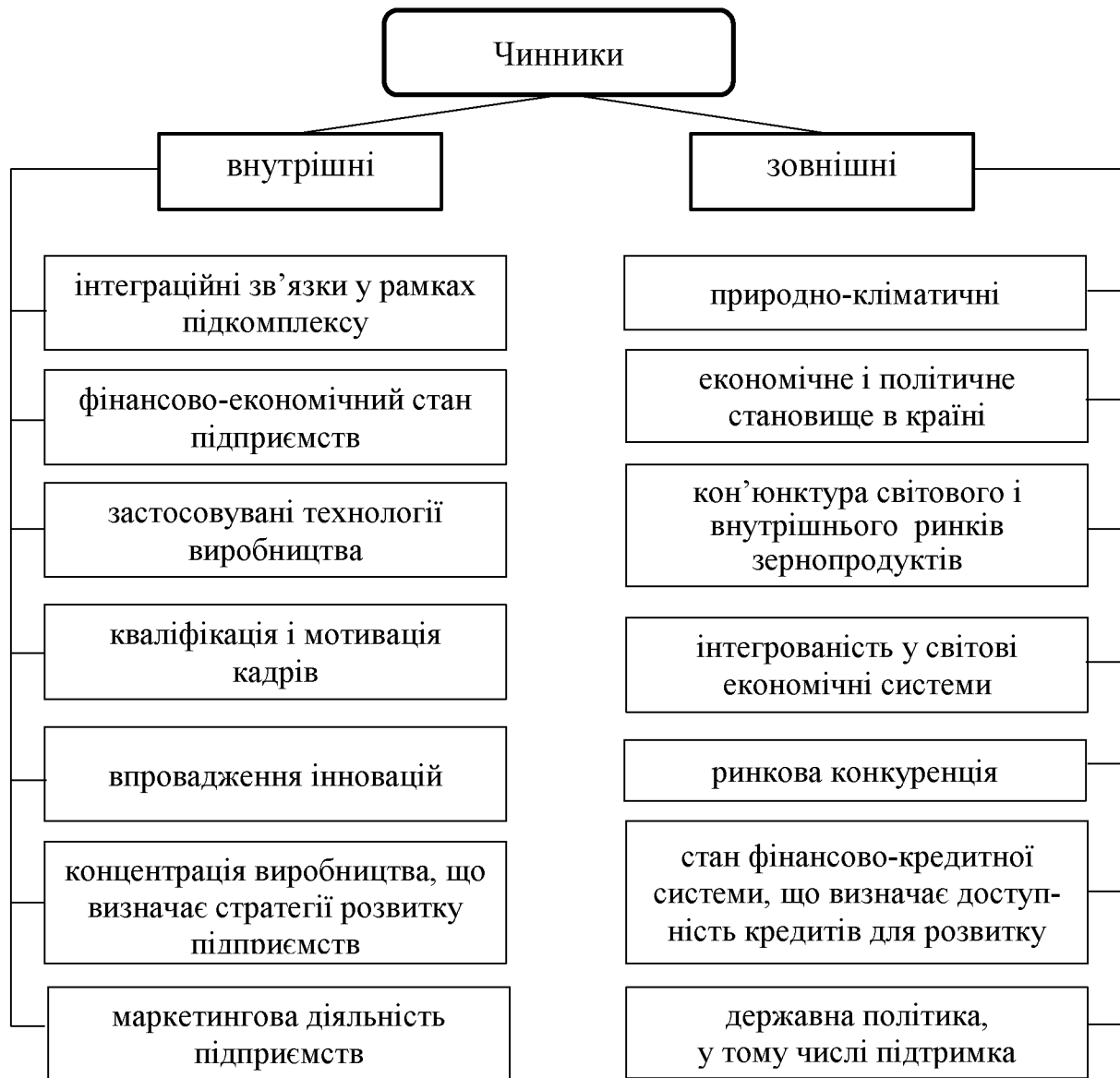

Рис. 1.4. Класифікація основних чинників розвитку підприємницької діяльності суб'єктів зернопродуктового підкомплексу України

Природно-кліматичні чинники визначають умови розвитку зернової галузі. Сільськогосподарські підприємства не можуть на них вплинути, тому на рис. 1.4 вони віднесені до зовнішніх чинників.

Підприємства зернопродуктового підкомплексу України виробляють чи здатні виробляти обсяги продукції, які значно переважають попит на неї

на внутрішньому ринку. Тому в сукупності чинників розвитку підприємницької діяльності суб'єктів підкомплексу потрібно виділити ті, які визначають можливості експорту продукції. За місцем виникнення ці чинники переважно відносяться до зовнішніх. Зокрема, йдеться про кон'юнктуру світових ринків зернопродуктів, рівень конкуренції на них. Принципове значення має можливість виходу на окремі сегменти світового ринку. Вона залежить від інтегрованості України у світові економічні системи. Для України особливо важливими є перспективи доступу на ринки країн Європейського Союзу.

Серед внутрішніх чинників, які визначають перспективи експорту зерна та продуктів його переробки, доцільно виділити інноваційну діяльність, що спрямована на удосконалення технологій, підвищення якості продукції, новації маркетингового характеру. Результати інноваційної діяльності впливають на формування конкурентоспроможності продукції підприємств зернопродуктового підкомплексу на зовнішньому та внутрішньому ринках.

1.3. Методика дослідження підприємницької діяльності суб'єктів зернопродуктового підкомплексу

Дослідження будь-якої проблеми передбачає здійснення певних дій з боку дослідника. Зміст цих дій певною мірою залежить від поставленої мети та предмету дослідження. Мета, об'єкт і предмет дослідження вказані у вступі до кваліфікаційної роботи. Вони конкретизували методику дослідження, яка була застосована при вивченні підприємницької діяльності, що відбувається в зернопродуктовому підкомплексі.

Під методикою дослідження розуміють сукупність принципів, прийомів і способів дослідження, які охоплюють техніку здійснення та перелік конкретних операцій з наявним у розпорядженні дослідника матеріалом. Методика дослідження призначена для того, щоби на основі відповідних принципів (вимог, умов, обмежень, приписів тощо) забезпечити успішне

розв'язання конкретних практичних проблем, передбачених завданнями дослідження [13, с. 32]

Спочатку розглянемо принципи наукового дослідження, на які орієнтувалися при виконанні кваліфікаційної роботи. Під принципами дослідження розуміють загальні вимоги до його організації. У дослідженні економічних процесів, що відбуваються в зернопродуктовому підкомплексі, потрібно дотримуватися принципів всебічності, конкретності, об'єктивності, розвитку, причинності, системності, а також термінологічного принципу [40, с. 63].

Зернопродуктовий підкомплекс є доволі складною економічною системою, адже він включає низку галузей, у кожній з яких функціонують різні за розмірами і особливості організації діяльності підприємства. Тому особливо важливим є системний підхід. Він передбачає вивчення складних об'єктів і систем як єдиного цілого, усі елементи і частини якого функціонують узгоджено. Виходячи з цього принципу, розглядають сукупність зв'язків і відносин між елементами системи [40, с. 65], у даному випадку – між елементами зернопродуктового підкомплексу.

Системний підхід вважається базовим елементом методології пізнання об'єктів та явищ, у тому числі економічного спрямування [21, с. 85]. Він спрямований не стільки на вирішення, скільки на постановку завдання [40, с. 65]. Тому з ним пов'язаний принцип всебічності, який визначає важливість охоплення дослідженням різних процесів, які відбуваються у зернопродуктовому підкомплексі.

Принцип конкретності передбачає націленість дослідження на виконання поставлених завдань. Принцип об'єктивності передбачає, що результати дослідження повинні відображати об'єктивну дійсність. Для цього потрібно використовувати інформацію з надійних джерел. Зокрема, при виконанні кваліфікаційної роботи використані офіційні дані Державної служби статистики України.

У діяльності зернопродуктового підкомплексу відбуваються постійні зміни. Принцип розвитку вимагає досліджувати ці зміни, а принцип причин-

ності – шукати пояснення, чим вони зумовлені. Термінологічний принцип передбачає використання певних термінів, понять при розгляді процесів і відносин у рамках об'єкта дослідження.

Оскільки методика розглядається як сукупність методів, уточнимо зміст поняття «метод». Окремі автори розглядають метод дослідження як сукупність визначених правил, прийомів, способів і норм пізнання та дії. Вони дають важливе уточнення, що метод як система приписів, принципів, вимог повинен бути зорієнтований на розв'язання конкретного науково-практичного завдання [13, с. 31].

Серед великої кількості методів дослідження особливе місце займає діалектичний, який вважається головним і всебічним методом. Він стосується теорії розвитку та, відповідно, виступає універсальним методом пізнання об'єктів, які розвиваються [40, с. 62]. Зокрема, при виконанні кваліфікаційної роботи зернопродуктовий комплекс розглядали як систему, що розвивається, отже, тут також застосовано діалектичний метод.

Усі методи дослідження поділяють на загальнонаукові та спеціальні [40, с. 63]. Загальнонаукові методи застосовуються в різних науках, спеціальні – при дослідженні визначених проблем, наприклад, економічних. Розглянемо основні методи дослідження, які використані при виконанні кваліфікаційної роботи.

Зокрема, застосовано метод порівняння, який встановлює подібність або відмінність об'єктів дослідження за певними ознаками [40, с. 64]. Порівнювали динаміку цін на окремі продукти, що виробляються в зернопродуктовому підкомплексі, рівень урожайності зернових культур у різних категоріях виробників тощо.

Застосовано аналіз та синтез – комплексний метод дослідження, який передбачає послідовне розчленування об'єкта на частини (аналіз) та поєднання окремих його елементів у єдине ціле (синтез) [40, с. 64]. При дослідженні зернопродуктового підкомплексу виділяли окремі його частини, основною з яких, як зазначали, вважається зернова галузь. Розглядаючи екс-

порт продукції зернопродуктового підкомплексу, визначали показники в розрізі окремих видів продукції. За результатами аналізу виробництва окремих видів зерна робили висновок про зміни в зерновиробництві.

Метод узагальнення – це комплекс послідовних дій з об'єднання одиничних фактів у єдине ціле з метою виявлення типових характеристик і закономірностей [40, с. 64]. Узагальнювали факти, які стосуються зовнішньоекономічної торгівлі продукцією зернопродуктового підкомплексу, виробництва окремих видів зерна, коливання закупівельних цін на зерно та ін.

Результати функціонування підприємств зернопродуктового підкомплексу формуються під впливом низки різних чинників, важливість яких є неоднаковою. На практиці потрібно зосередитися на дослідженні впливу найбільш суттєвих чинників, відволікаючись від розгляду другорядного. Такі дії є застосуванням методу абстрагування.

При виконанні кваліфікаційної роботи широко застосований спеціальний метод дослідження – економіко-статистичний. З його допомогою опрацьовували інформацію про процеси, які відбуваються в зернопродуктовому підкомплексі. Результати розрахунків відображені через систему абсолютних та відносних показників, кожен з яких розраховується за певною формулою. Більшість із цих показників розглядали в динаміці, що також є одним із економіко-статистичних методів дослідження.

Для узагальнення інформації про характеристики внутрішнього та зовнішнього середовища розвитку зернопродуктового підкомплексу застосовано SWOT-аналіз. Цей метод вважається одним із найбільш дієвих та практичних інструментів, які використовуються в умовах зіставлення альтернатив. Характеристиками, що опрацьовані за допомогою методу, є сильні сторони (*Strengths*), слабкі сторони (*Weaknesses*) в діяльності зернопродуктового підкомплексу України, а також можливості (*Opportunities*) та загрози (*Threats*) в його розвитку. Суть методу полягає, з одного боку, у виявленні та, по можливості, усуненні слабких сторін досліджуваної економічної системи, а з ін-

шого боку – у більш цілеспрямованому використанні і розвитку виявлених сильних сторін [44, с. 117].

Важливим напрямком оцінювання діяльності підприємств зернопродуктового підкомплексу є визначення її ефективності. При здійсненні відповідного аналізу застосовують систему показників для встановлення ефективності на різних рівнях – глобалізаційному (діяльність на світових ринках), національного зернопродуктового підкомплексу, регіонального зернопродуктового підкомплексу (наприклад, Львівської області), окремого підприємства, окремого виду продукції. Виділяють показники, що характеризують окремі види продуктивності – економічну, технологічну, соціальну, екологічну [10, с. 150].

Критеріями економічної ефективності є показники, що відображають задоволення потреб та запитів суб'єктів ринку, конкурентоспроможності підприємств зернопродуктового підкомплексу. Застосовують показники рентабельності підприємства (сукупності підприємств), собівартості продукції, продуктивності праці. Критеріями технологічної ефективності є отримання максимального виходу продукції за наявних ресурсів. Окремими показниками є урожайність зернових культур, рівень використання (завантаження) потужностей елеваторів. Соціальну ефективність відображають показниками про створені робочі місця, рівень та динаміку заробітної плати, умови праці. Дослідження екологічної ефективності актуальне з урахуванням впливу виробництва зерна за інтенсивними технологіями на довкілля.

Дослідження здійснено за певним планом (програмою). Цей план відображає зміст кваліфікаційної роботи.

РОЗДІЛ 2

СТАН ТА ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ЗЕРНОПРОДУКТОВОГО ПІДКОМПЛЕКСУ АПК УКРАЇНИ

2.1. Розвиток зерновиробництва як базової галузі зернопродуктового підкомплексу

Перспективи подальшого функціонування зернопродуктового підкомплексу визначаються станом та тенденціями розвитку зернової галузі, конкурентоспроможністю суб'єктів зерновиробництва на внутрішньому та зовнішньому ринках. Зерновиробництво є не тільки базовою галуззю зернопродуктового підкомплексу, а й провідною галуззю всього сільського господарства України [11, с. 13]. Про це свідчить частка, що припадає на зерно в загальному обсязі виробництва продукції сільського господарства. Зокрема, у 2023 році в Україні частка зерна (продукції зернових і зернобобових культур) у загальному обсязі виробництва продукції сільського господарства (в постійних цінах 2021 року) становила 33,6%, у тому числі в сільськогосподарських підприємствах – 38,1%, в господарствах населення – 22,8% [37].

Основним узагальнюючим показником за зерновою галуззю загалом є обсяг виробництва продукції (валовий збір зерна). Його визначають у масі зерна після доробки, тобто, йдеться про очищене й просушене зерно, яке можна закласти на зберігання, планувати певне його використання. Динаміка обсягу виробництва зерна відображає тенденції в розвитку зернової галузі. Зазвичай сільськогосподарські підприємства прагнуть збільшити кількість виробленого ними зерна, оскільки продаж цього товару, на який практично завжди існує ринковий попит, дасть змогу збільшити їхні доходи, а це відповідає основній меті підприємницької діяльності.

Показник обсягу виробництва зерна формується під впливом двох основних чинників – зібраної площі та урожайності. Зібраною є площа, на якій здійснено роботи зі збирання вирощеного врожаю. Вона може бути рівною

посівній (зайнятій під посівами) площі або бути меншою за неї, якщо збиральні роботи з певних причин не проводили. Урожайність – це середній обсяг виробництва продукції певної культури (зокрема, зернових) з одиниці площі, який обчислюють як співвідношення обсягу виробництва (валового збору) продукції та фактично зібраної площі цієї культури. Динаміка відповідних показників у зерновій галузі в Україні наведена в табл. 2.1.

Таблиця 2.1

Динаміка обсягів виробництва зерна в Україні*

Показник	2020 р.	2021 р.	2022 р.	2023 р.	2023 р. до 2020 р., %
Усі категорії господарств					
Посівна площа, тис. га	15392,2	15994,8	12171,1	10984,6	71,4
Зібрана площа, тис. га	15282,9	15948,4	11772,9	10835,9	70,9
Урожайність, ц/га	42,5	53,9	45,8	55,2	129,9
Обсяг виробництва, тис. тонн	64933,4	86010,4	53863,7	59772,2	92,1
у т. ч. пшениця	24877,4	32151,0	20729,2	21625,2	86,9
кукурудза	30290,3	42109,9	26186,9	31030,4	102,4
ячмінь	7636,3	9437,0	5608,2	5507,2	72,1
Сільськогосподарські підприємства					
Зібрана площа, тис. га	11141,8	11744,9	8417,2	7723,2	69,3
Урожайність, ц/га	46,4	59,3	50,3	61,8	133,2
Обсяг виробництва, тис. тонн	51718,0	69689,1	42315,2	47716,4	92,3
Господарства населення					
Зібрана площа, тис. га	4141,1	4203,5	3355,7	3112,7	75,2
Урожайність, ц/га	31,9	38,8	34,4	38,7	121,3
Обсяг виробництва, тис. тонн	13215,4	16321,3	11548,5	12055,8	91,2

* За даними джерела [33]

До початку повномасштабного військового вторгнення зернова галузь в Україні динамічно розвивалася. Зокрема, загальний обсяг виробництва зерна всіма категоріями господарств збільшився з 63859 тис. тонн у 2014 році до 86010 тис. тонн у 2021 році, або на 34,7%. Однак під час війни обсяги вироб-

ництва зерна помітно зменшилися. Відбулося це через зменшення площі зернових культур у зв'язку з територіальними втратами унаслідок воєнних дій. У 2023 році порівняно з 2022 роком площа зернових також зменшилася, однак завдяки підвищенню середньої урожайності зернових культур виробництво продукції зросло. Це вказує на адаптацію зерновиробників до складних умов воєнного стану.

Певні втрати урожаю відбуваються через те, що з різних причин сільгоспвиробники не збирають усю засіяну зерновими культурами площу. Якщо у 2020 році зібрана площа зернових культур в Україні становила 99,3% від засіяної, то у 2022 році – лише 96,7%, у 2023 році – 98,6%. На деяке зниження частки зібраних площ також вплинули труднощі воєнного часу.

Про значимість зернової галузі свідчить і той факт, що зернові культури у 2023 році займали майже половину (48,2%) у структурі посівних площ. У сільськогосподарських підприємствах цей показник становив 48,3%, у господарствах населення – 47,7% [33].

Група зернових і зернобобових включає різні культури. У табл. 2.1 наведена динаміка обсягів виробництва продукції вирощування основних із них. Спостерігаються неоднакові тенденції: якщо у 2023 році порівняно з 2020 роком виробництво пшениці та ячменю зменшилося, що пов'язано з ресурсними втратами зернової галузі, то обсяги виробництва кукурудзи характеризуються тенденцією до збільшення. Такі зміни пов'язані з динамікою кон'юнктури зернового ринку: аграрії орієнтуються на виробництво продукції, продаж якої здатний забезпечити більшу вигоду.

Виробництво зерна зосереджено в сільськогосподарських підприємствах та господарствах населення, які суттєво різняться засадами організації своєї діяльності. Зокрема, підприємства відносяться до суб'єктів підприємницької діяльності, тоді як у господарствах населення така діяльність у формі товарного виробництва сільськогосподарської продукції простежується лише фрагментарно. Переважна більшість виробництва зерна в Україні загалом та всіх її регіонах зосереджена в сільськогосподарських підприємствах. На них

у 2023 році припадало 71,3% зібраної площі зернових культур та 79,8% обсягу виробленого в країні зерна. Порівняно з 2020 роком ці показники принципово не змінилися, тобто перспективи зернової галузі визначає її стан у підприємствах.

На рис. 2.1 наведено динаміку обсягів виробництва зерна у сільськогосподарських підприємствах і господарствах населення Львівської області. Оскільки Львівська область не постраждала від воєнних дій, це дало змогу відстежити притаманні зерновій галузі особливості її розвитку, абстрагувавшись від впливу екстремальних зовнішніх чинників. З'ясовано, що спостерігалася тенденція до збільшення обсягів виробництва зерна в господарствах населення. У сільськогосподарських підприємствах області у 2023 році порівняно з попереднім виробництво зерна зменшилося. Це пов'язано із зменшенням площі зернових культур, натомість збільшилися площі під олійними культурами. Підприємства вище оцінювали вигідність вирощування саме олійних культур.

Рис. 2.1. Динаміка обсягів виробництва зерна в основних категоріях сільськогосподарських виробників Львівської області, тис. тонн *

* Побудовано за даними джерела [33]

Оскільки зернова галузь складається з вирощування різних зернових культур, детальніше розглянемо значимість вирощування окремих із них (табл. 2.2). Основними зерновими культурами, які вирощують в Україні, є пшениця, кукурудза та ячмінь. У 2023 році найбільша частка зібраної площі зернових культур припадала на пшеницю – 43,0%. В основному в Україні, виходячи з існуючих природно-кліматичних умов, вирощують озиму пшеницю. На кукурудзу на зерно припадало 36,7% від загальної площі зернових культур, однак завдяки високій урожайності на зерно кукурудзи припадало більше половини всього виробленого зерна.

Таблиця 2.2

Виробництво зерна за основними його видами в Україні, 2023 р.

Продукція	Зібрана площа		Урожай- ність, ц/га	Обсяг виробництва	
	тис. га	у % до підсумку		тис. тонн	у % до підсумку
Всього зернові та зернобобові	10835,9	100,0	55,2	59772,2	100,0
у т. ч. пшениця	4658,4	43,0	46,4	21625,2	36,2
з неї – озима	4466,1	41,2	46,7	20856,2	34,9
кукурудза	3975,2	36,7	78,1	31030,4	51,9
ячмінь	1494,3	13,8	36,9	5507,2	9,2
жито	78,4	0,7	29,4	231,2	0,4
овес	164,8	1,5	25,9	427,3	0,7
гречка	147,9	1,4	14,2	2107,2	3,5
просо	87,9	0,8	23,1	203,5	0,3
зернобобові	205,5	1,9	22,4	460,6	0,8
з них – горох	150,0	1,4	24,5	368,4	0,6

* За даними джерела [33]

Урожайність зернових культур є показником технологічної ефективності виробництва зерна. Як зазначали, вона визначається обсягом отриманої

продукції (зерна) з 1 га зібраної площі. У розрізі окремих зернових культур показники їхньої урожайності помітно різняться. Найвищий показник урожайності характерний для кукурудзи на зерно. У 2023 році в Україні він становив 78,1 ц/га. Натомість доволі низьким є показник урожайності гречки (14,2 ц/га у 2023 році). Та це не означає, що ефективність виробництва кукурудзи у кілька разів вища, ніж гречки. Урожайність залежить від природних особливостей культури, а цінна круп'яна культура гречка продається за значно вищою ціною, ніж кукурудза.

Порівнювати показники урожайності окремих зернових культур з метою встановлення, вирощування якої з них є ефективнішим, недоцільно. З іншого боку, частка окремих зернових культур впливає на формування середньої урожайності зернових. Збільшення посівів кукурудзи зумовить підвищення середньої урожайності зернових культур загалом.

У табл. 2.3 наведені дані про динаміку урожайності основних зернових культур у сільськогосподарських підприємствах та господарствах населення. Це дає змогу зробити висновок про перспективи зернової галузі в різних категоріях господарств.

Таблиця 2.3

Динаміка урожайності основних зернових культур в Україні, ц/га

Культура	2020 р.	2021 р.	2022 р.	2023 р.	2023 р. до 2020 р., %
Сільськогосподарські підприємства					
Пшениця	39,8	47,4	40,9	49,4	124,1
Кукурудза	60,9	83,7	69,1	86,2	141,5
Ячмінь	34,8	42,3	35,1	42,1	121,0
Господарства населення					
Пшениця	32,4	38,8	34,2	37,5	115,7
Кукурудза	37,2	49,1	43,3	50,4	135,5
Ячмінь	29,3	33,4	29,5	32,3	110,2

* За даними джерела [33]

Сільськогосподарські підприємства досягають значно вищих показників урожайності зернових культур, аніж господарства населення. Також підприємства протягом останніх років продемонстрували вищі темпи зростання урожайності зернових. Отже, переваги підприємств як виробників зерна є системними і очевидними. Сільськогосподарські підприємства володіють значно потужнішим, аніж дрібні господарств населення, матеріально-технічним і кадровим потенціалом, мають змогу застосовувати прогресивні технології вирощування зернових культур. Ці технології забезпечують не тільки більший вихід продукції, а й вищу її якість. Підприємства мають змогу сформувати достатньо велику партію товарного зерна для продажу чи закладання на зберігання. Як суб'єкти підприємництва вони зацікавлені в одержанні високих прибутків від продажу зерна. Тому перспективи зернопродуктового підкомплексу визначаються насамперед результатами виробництва зерна в сільськогосподарських підприємствах.

Інший важливий висновок, який можна зробити на основі аналізу даних табл. 2.3, стосується помітного коливання урожайності зернових культур в окремі роки. Це пов'язано із впливом на результати зерновиробництва погодних умов. У результаті коливається обсяг пропозиції зерна на ринку, що впливає на динаміку ринкових цін.

Виробниками зерна є різні за розмірами сільськогосподарські підприємства – від невеликих фермерських господарств до крупних компаній, у користуванні яких знаходяться десятки тисяч гектарів сільськогосподарських угідь. Великі за розмірами підприємства володіють потужнішим ресурсним потенціалом, а тому мають кращі можливості досягти високих показників ефективності виробництва. Завдяки оснащеності передовою технікою великі підприємства демонструють вищу продуктивність праці, мають змогу виділяти більше коштів на матеріальне стимулювання своїх працівників. Такі підприємства мають більші можливості вибору вигідніших термінів і каналів реалізації продукції [56, с. 8-9].

У табл. 2.4 наведені дані про залежність урожайності основних зернових культур у сільськогосподарських підприємствах від рівня концентрації виробництва зерна. Під концентрацією виробництва розуміємо зосередження засобів виробництва з метою збільшення обсягів виробництва продукції та одержання інших економічних ефектів [56, с. 5]. Індикатором концентрації виробництва є площа зернових культур з розрахунку на одне підприємство.

Таблиця 2.4

Урожайність зернових культур у сільськогосподарських підприємствах України залежно від концентрації виробництва зерна, 2023 р., ц/га*

Група підприємств за розміром зібраної площі зернових, га	Всього, зернові та зернобобові	у тому числі		
		пшениця	кукурудза	ячмінь
до 100,0	43,6	40,8	68,3	36,7
100,1 – 200,0	49,8	45,1	77,1	40,9
200,1 – 500,0	51,2	48,7	81,9	43,9
500,1 – 1000,0	57,3	49,6	87,0	45,8
більше 1000,0	67,0	54,7	91,3	51,3
Разом за сукупністю	61,8	49,4	86,2	42,1

* За даними джерела [8]

Дані табл. 2.4 свідчать про те, що спостерігається чітко виражена пряма залежність між розміром зібраної площі (тобто, концентрації виробництва) і урожайністю зернових культур. Зокрема, у групі сільськогосподарських підприємств із розміром зібраної площі пшениці понад 1000 га середня урожайність пшениці у 2023 році була на 34,1% вищою, аніж у групі підприємств, у яких ця площа не перевищувала 100 га. За результатами вирощування кукурудзи на зерно відповідний показник був більшим на 33,7%, ячменю – на 39,8%.

Саме у великих за розмірами підприємствах зосереджено виробництво значної частки зерна. У 2023 році на підприємства з розміром зібраної площі зернових і зернобобових культур понад 1000 га припадало 61,8% загального

обсягу виробництва зерна в Україні, на підприємства з зібраною площею зернових понад 3000 га – 29,4% зерна. Це важлива особливість розвитку зернової галузі в Україні [8].

Зважаючи на євроінтеграційні плани України, важливо порівняти розвиток зернової галузі в нашій країні і країнах ЄС. Зробити це можна через порівняння урожайності основних зернових культур (табл. 2.5).

Таблиця 2.5

**Урожайність основних зернових культур в Україні та країнах
Європейського Союзу, 2022 р., ц/га***

Культура	Сільсько-господарські підприємства України	Країни ЄС	у тому числі		
			Польща	Угорщина	Румунія
Пшениця	40,9	55,5	52,4	44,5	40,0
Кукурудза	69,1	59,9	69,8	33,9	33,0
Ячмінь	42,3	50,5	43,5	48,1	40,1

* За даними джерела [59]

Порівнювали урожайність зернових культур у сільськогосподарських підприємствах України, адже, як зазначали, саме з ними пов'язані основні сподівання щодо розвитку зернової галузі. З'ясовано, що у 2022 році урожайність пшениці та ячменю в сільськогосподарських підприємствах України все ще поступалася середнім показникам за всіма країнами Європейського Союзу (пшениці – на 26,3%, ячменю – на 16,2%). У той же час урожайність кукурудзи була на 15,4% вищою. Якщо ж порівняти з центральноєвропейськими країнами, сусідніми з Україною, то відставання було меншим чи взагалі не спостерігалось.

Рівень технологічної ефективності виробництва зерна в сільськогосподарських підприємствах дає змогу їм конкурувати з європейськими агро-виробниками, займати вагомі позиції на світовому ринку зерна.

2.2. Вплив зовнішньоекономічних операцій на розвиток зернопродуктового підкомплексу України

Зовнішньоекономічна діяльність є важливим видом підприємницької діяльності суб'єктів господарювання. Учені трактують її як сукупність експортно-імпортних операцій підприємств та інших організацій, уточнюючи, що економічний механізм її здійснення ґрунтується на принципах валютної самоокупності та самофінансування [19, с. 105]. Зовнішньоекономічна діяльність суб'єктів аграрного бізнесу, у тому числі підприємств зернопродуктового підкомплексу, здійснюється ними з метою одержання прибутку. Підприємства-експортери, організовуючи цю діяльність, прагнуть зміцнити свої позиції на зовнішніх ринках.

Відомо, що обсяги виробництва зерна в Україні у кілька разів перевищують внутрішню потребу в його споживанні [20, с. 235]. Це обумовлює стратегічну залежність зернопродуктового підкомплексу від експорту значної частини (а часто – більшості) окремих видів його продукції. Експортний потенціал зернопродуктового підкомплексу українського АПК оцінюється дуже високо. У сучасних умовах експорт зерна та продуктів його переробки має велике значення для збільшення валютних надходжень в країну та наповнення державного бюджету [40, с. 148].

Експорт товарів розглядається як їх продаж українськими суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності іноземним суб'єктам господарської діяльності (у тому числі з оплатою в негрошовій формі) [35]. Експорт продукції зернопродуктового підкомплексу може здійснюватися виробниками цієї продукції самостійно або з залученням послуг маркетингових посередників.

До зовнішньоекономічних операцій із зерном та продуктами його переробки відносять і операції імпорту. Ці операції передбачають купівлю українськими суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності іноземних суб'єктів господарської діяльності товарів з ввезенням їх на територію України [35]. Обсяг імпорту в Україну зерна та продуктів його переробки значно менший,

аніж обсяг їх експорту, однак відповідні операції також справляють помітний вплив на процеси в зернопродуктовому підкомплексі.

Динаміка обсягів експорту та імпорту за основними товарними групами, до яких входить продукція зернопродуктового підкомплексу, наведена в табл. 2.6. До відповідної продукції входять усі види зерна як сільськогосподарської продукції (код 10 в Українському класифікаторі товарів зовнішньоекономічної діяльності – УКТЗЕД), продукція борошномельно-круп'яної промисловості (код 11 УКТЗЕД) та готові харчові продукти із зерна (код 19 УКТЗЕД).

Таблиця 2.6

Динаміка обсягів експорту та імпорту зерна і продуктів його переробки в Україні, млн доларів США*

Група товарів	2020 р.	2021 р.	2022 р.	2023 р.	2023 р. до 2020 р., %
Обсяг експорту					
Зернові культури	9410,7	12343,8	9108,2	8306,7	88,3
Продукція борошномельно-круп'яної промисловості	154,5	148,3	139,4	157,4	101,9
Готові продукти із зерна	313,1	414,6	251,8	314,4	100,3
Обсяг імпорту					
Зернові культури	178,9	166,1	153,7	119,3	66,7
Продукція борошномельно-круп'яної промисловості	35,2	59,1	43,3	25,9	73,5
Готові продукти із зерна	241,5	291,0	246,4	260,4	107,8

* За даними джерела [46]

У структурі експорту продукції зернопродуктового підкомплексу домінує продаж на зарубіжних ринках зерна. На нього у 2020 році припадало 95,3% вартості експорту продукції зернопродуктового підкомплексу (за наведеними у табл. 2.6 кодами УКТЗЕД), у 2023 році – 94,6%. Переважно сиро-

винний характер продукції підкомплексу критично сприймається ученими [20; 40]. Товари борошномельно-круп'яної промисловості та готові продукти харчування розглядаються як продукція з високою доданою вартістю. Збільшення в обсязі експорту частки такої продукції є стимулом для інноваційної модернізації виробничо-господарських комплексів, сприяє підвищенню зайнятості населення у сфері переробки зерна, забезпечує збільшення обсягів податкових відрахувань до бюджету, посилює в кінцевому результаті роль зернопродуктового підкомплексу у формуванні ВВП країни [20, с. 237].

У 2022 та 2023 роках вартість експорту зерна українськими підприємствами помітно зменшилася. На це вплинуло як зменшення обсягу експорту зерна у фізичній вазі, так і зниження цін. На динаміку відповідних показників вплинули реалії воєнного стану. По-перше, як показано в табл. 2.1, помітно зменшився обсяг виробництва зерна, по-друге, у 2022 році ускладнилася логістика його експорту через блокаду агресором морських портів України, які забезпечували відвантаження більшості експортованого зерна. Обсяги експорту продукції за кодами 11 і 19 УКТЗЕД у 2022 році також зменшилися, але у 2023 році вийшли на рівень 2020 року, що вказує на адаптацію підприємств, які здійснювали її продаж за кордоном, до умов воєнного стану.

На продукцію зернопродуктового підкомплексу за кодами 10, 11 і 19 УКТЗЕД у 2020 році припадало 20,0% у загальному обсязі експорту товарів українськими підприємствами, у 2023 році цей показник збільшився до 24,3% [46]. Отже, експорт цієї продукції, і насамперед зерна, має винятково важливе значення для всієї економіки країни, наповнення її бюджету.

Обсяг імпорту продукції вказаних товарних груп значно менший. Вартість імпорту зерна в динаміці зменшувалася й у 2023 році була у 70 разів меншою за вартість його експорту. Переважно українські підприємства імпортували високоякісне насіннева зерно, що позитивно впливає на розвиток зернової галузі. Імпорт продукції борошномельно-круп'яної промисловості та готових харчових продуктів із зерна займав незначну частку на українському ринку відповідних товарів. Присутність на цих ринках імпорту урізно-

манітнює пропозицію та є стимулом для вітчизняних виробників удосконалювати свою продукцію, працювати над підвищенням її конкурентоспроможності. У динаміці обсяги імпорту зерна та продукції борошномельно-круп'яної промисловості зменшуються, що відображає зменшення попиту на них на українському ринку.

На рис. 2.2 наведені дані про обсяги експорту українського зерна у фізичній вазі. Вони порівнюються з обсягами його виробництва. Всього протягом 2020-2023 років в Україні було вироблено 264579 тис. тонн зерна. Обсяг його експорту за цей же період склав 187177 тис. тонн, або 70,7% від обсягу його виробництва. За обсягом експорту зерна Україна входить у число світових його лідерів, є одним із гарантів продовольчої безпеки у світі [1]. Тому не випадково блокування експорту українського зерна сприймалося як чинник загрози голоду в низці країн світу [53].

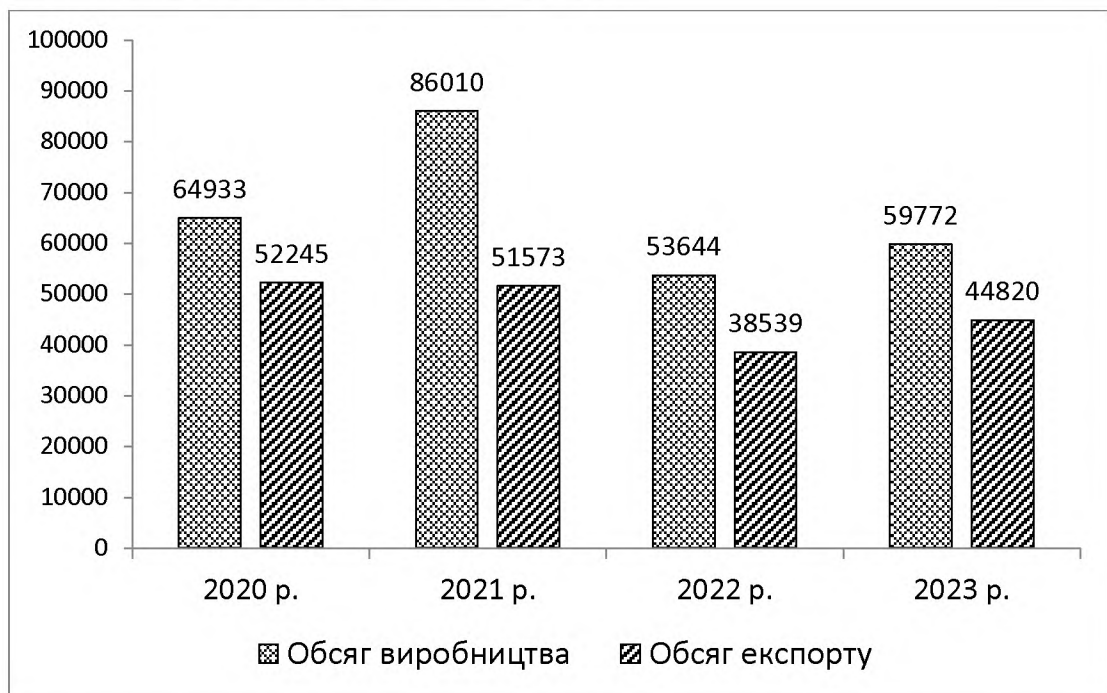

Рис. 2.2. Динаміка обсягів виробництва та експорту зерна в Україні, тис. тонн*

* Побудовано за даними Державної служби статистики України

У таблиці 2.7 наведені дані про обсяги експорту окремих видів продукції зернопродуктового підкомплексу підприємствами України, які склалися в останні роки.

**Динаміка експорту окремих видів продукції зернопродуктового
підкомплексу підприємствами України***

Показник	2020 р.	2021 р.	2022 р.	2023 р.	2023 р. до 2020 р., %
Пшениця					
Обсяг, тис. тонн	18059,8	20071,3	11218,0	16151,7	89,4
Ціна 1 т, дол. США	199,1	252,8	238,6	182,1	91,5
Ячмінь					
Обсяг, тис. тонн	5045,8	5656,3	2141,4	2162,0	42,0
Ціна 1 т, дол. США	173,9	225,5	208,6	167,6	96,4
Кукурудза					
Обсяг, тис. тонн	27915,9	24674,9	29497,5	26367,0	94,5
Ціна 1 т, дол. США	173,6	238,8	237,8	188,4	108,5
Борошно пшеничне					
Обсяг, тис. тонн	221,2	105,7	74,9	140,8	63,7
Ціна 1 т, дол. США	269,0	341,4	315,2	296,8	110,3
Крупи та гранули зернових культур					
Обсяг, тис. тонн	31,0	33,2	19,9	41,4	133,5
Ціна 1 т, дол. США	348,7	427,6	442,6	367,1	105,3
Екстракти солодові, готові харчові продукти					
Обсяг, тис. тонн	34,7	40,3	19,1	14,5	41,8
Ціна 1 т, дол. США	1431,7	1855,7	2648,2	2535,4	177,1
Вироби з тіста без дріжджів					
Обсяг, тис. тонн	30,0	38,3	17,7	23,9	79,7
Ціна 1 т, дол. США	1800,1	1872,9	2235,2	2212,9	122,9
Хлібобулочні вироби					
Обсяг, тис. тонн	107,5	112,8	68,8	88,9	82,7
Ціна 1 т, дол. США	1836,2	2258,3	2212,0	2391,6	130,2

* За даними джерела [46]

Найбільша частка у експорті українського зерна припадає на пшеницю, кукурудзу та ячмінь. У 2022 році показники обсягу експорту Україною всіх видів зернових у фізичній вазі помітно зменшилися, та уже у 2023 році ситуація стала поліпшуватися. Зокрема, обсяг експорту кукурудзи, частка якої в реалізації українського зерна на зарубіжних ринках найбільша, практично досягнув рівня 2020-2021 років. У 2022-2023 маркетинговому році частка України у світовому експорті пшениці склала 7% (шосте місце з-поміж усіх країн) [51]. У 2022 році частка української кукурудзи у світовій торгівлі склала 13% і за обсягом її експорту наша країна посіла третє місце у світі [47].

Серйозним ударом по українській зерновій галузі стало зниження цін експорту зерна, Воно розпочалося у 2022 році і продовжилося у 2023 році. Відчувши труднощі з експортом, українські зернотрейдери погоджувалися продавати зерно на зовнішніх ринках за нижчою ціною. У 2023 році порівняно з попереднім суттєво зменшилися й середні ціни експорту круп.

Значно кращі для українських експортерів були ціни продажу на зовнішніх ринках харчових продуктів, вироблених із зерна. Зокрема, середні ціни експорту екстрактів солодових та готових харчових продуктів зросли у 2023 році порівняно з 2020 роком майже в 1,8 раза, хлібобулочних виробів – на 30%. Однак значимість обсягів цього експорту залишається невеликою.

Експорт пшениці у 2023 році здійснювався до 65 країн, кукурудзи – до 80 країн світу [1]. Слід зазначити, що під час війни географія експорту українського зерна змінилася. Якщо у 2021 році переважна більшість продукції поступала в країни Азії та Африки, а лідерами серед країн-імпортерів були Китай, Єгипет, Туреччина, то в подальшому помітно зросли поставки зерна до країн Європейського Союзу. У 2023 році лідером серед країн – імпортерів українського зерна виявилася Іспанія. Вагомими партнерами українських зернотрейдерів залишаються Китай, Єгипет, Туреччина. Та якщо у 2021 році на країни ЄС припадало 16% експорту українського зерна, то у 2023 році – 55% [23]. Такий перерозподіл був вимушеним через зміни в логістичних маршру-

тах під час війни. Водночас спостерігалася й протидія низки країн ЄС – сусідів України (зокрема, Польщі), які вбачали в українських зерновиробниках потужних конкурентів.

Країни Європейського Союзу також є вагомими виробниками і експортерами зерна. Зважаючи на існуючі євроінтеграційні плани, порівнюємо ціни експорту пшениці та кукурудзи України і країн ЄС (рис. 2.3 і 2.4).

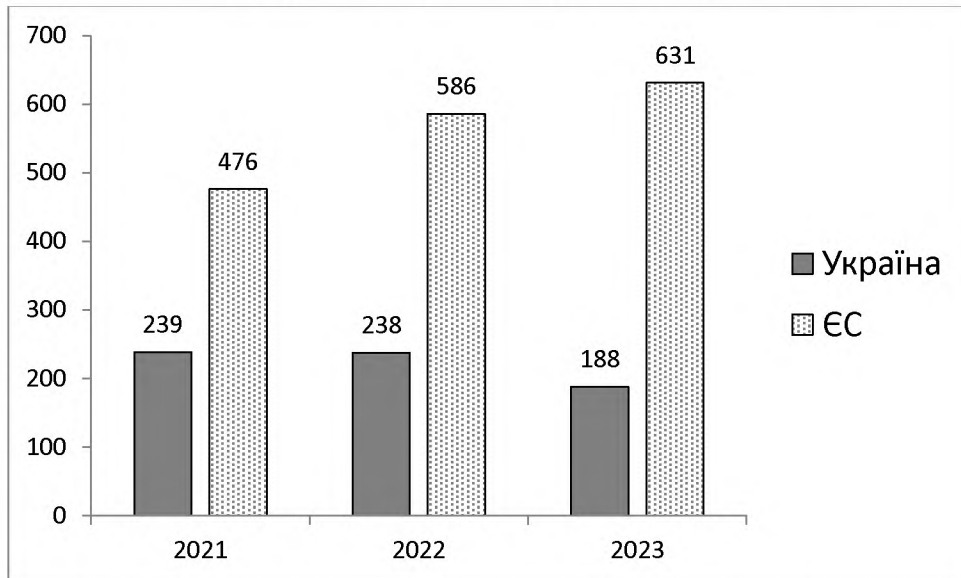

Рис. 2.3. Динаміка цін експорту пшениці, дол. США за тонну*

* Побудовано за даними [59].

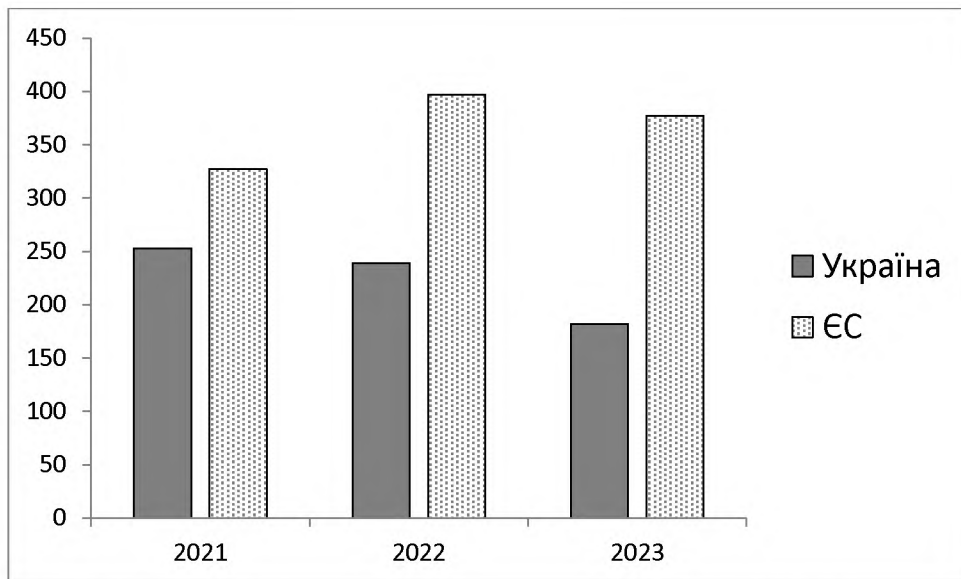

Рис. 2.4. Динаміка цін експорту кукурудзи, дол. США за тонну*

* Побудовано за даними [59].

Якщо протягом останніх років середні ціни експорту українського зерна зменшувалися, то для країн Європейського Союзу спостерігалася тенденція до їх зростання. Країни ЄС експортували пшеницю та кукурудзу за значно вищими цінами, аніж Україна. Тому зрозумілими є побоювання з боку європейських фермерів стосовно проникнення на ринки країн ЄС дешевого українського зерна.

Назвемо основних імпортерів українських товарів – продуктів переробки зерна. У 2023 році до трійки основних імпортерів виготовлених в Україні екстрактів солодових та готових харчових продуктів склали Казахстан, Молдова і Грузія. Основними імпортерами виробів з тіста без дріжджів були Німеччина, Румунія та Молдова. Найбільшими імпортерами українських хлібобулочних виробів були Румунія, Польща та Молдова [46].

Від вирішення проблем експорту зерна та географічної диверсифікації експорту зерна та продуктів його переробки залежить майбутнє українського зернопродуктового підкомплексу.

2.3. Середовище розвитку підприємницької діяльності суб'єктів зернопродуктового підкомплексу

Здійснення успішної підприємницької діяльності залежить від середовища, в якому функціонують суб'єкти господарювання та їх об'єднання. Середовище здійснення підприємницької діяльності (бізнес-середовища) можна визначити як сукупність чинників, у межах яких здійснюється ця діяльність з метою отримання прибутку. З позицій окремого суб'єкта господарювання цю сукупність поділяють на невідконтрольні відповідному суб'єкту чинники (зовнішнє середовище) і відконтрольні йому чинники (внутрішнє середовище) [27, с. 194].

Серед чинників внутрішнього середовища суб'єктів зернопродуктового підкомплексу можна виділити організаційний статус цих суб'єктів, який

визначає механізм управління ними, наявні в розпорядженні підприємства ресурси. Як зазначали, в Україні є сприятливі ресурсні умови для виробництва зерна. Відповідні ресурси переважно зосереджені в сільськогосподарських підприємствах. Великі сільськогосподарські підприємства, які є основними виробниками товарного зерна, переважно мають статус господарських товариств. Їх засновниками є фізичні і юридичні особи, які часто володіють потужним фінансовим капіталом, використання якого забезпечує реалізацію проєктів інноваційного розвитку зерновиробників.

При дослідженні середовища розвитку зернопродуктового підкомплексу особливу увагу слід звернути на зовнішні по відношенню до окремих суб'єктів господарювання чинники, оскільки вони визначають умови розвитку всього підкомплексу. Серед них визначальним є вплив чинників економічного середовища, основними індикаторами якого є параметри ринкової кон'юнктури, та інституційного середовища – сукупності норм і правил, що регулюють відносини між суб'єктами підприємницької діяльності.

Ключовим параметром ринкової кон'юнктури є попит на товари. У попередньому розділі кваліфікаційної роботи було показано, що особливо важливим чинником розвитку зернової галузі в Україні є можливість експорту зерна. Отже, на формування попиту на зерно чинить вплив кон'юнктура зовнішніх ринків. Певна частина продовольчих товарів, вироблених з продуктів переробки зерна, також продається на зовнішніх ринках. Однак у формуванні попиту на них визначальним чинником є місткість внутрішнього ринку. У табл. 2.8 наведені дані про динаміку виробництва в Україні окремих видів продовольчих товарів – продукції зернопродуктового підкомплексу. Період дослідження обмежений 2022 роком, оскільки в умовах воєнного стану Державна служба статистики України обмежує публікацію частини інформації.

Практично за всіма наведеними в табл. 2.8 позиціями у 2022 році порівняно з попереднім обсяг виробництва продукції зменшився. Основною причиною є зменшення кількості споживачів продовольчих товарів через

міграцію частини населення за кордон. Зменшення споживчого попиту населення можна відстежити за виробництвом свіжого хліба, оскільки запасів цього продукту практично не формують. Рівень виробництва хліба у 2022 році порівняно з попереднім зменшився на 17%. У зв'язку з бойовими діями частина підприємств з виробництва продовольчих товарів припинили діяльність чи працювали неритмічно. Однак згортання їх діяльності могло бути компенсовано нарощуванням виробництва іншими підприємствами. Основним чинником, що визначає обсяг окремих видів продовольства, є наявність попиту.

Таблиця 2.8

Обсяг виробництва і реалізації в Україні окремих видів продовольчих товарів, вироблених з використанням продуктів переробки зерна, тис. т *

Продукція	2020 р.	2021 р.	2022 р.		Обсяг виробництва 2022 р. у % до 2020 р.
			виробництво	реалізація**	
Борошно пшеничне чи пшенично-житне	1549,8	1359,4	1131,2	851,2	73,0
Борошно з інших зернових культур	75,1	78,4	73,6	45,4	98,0
Крупи та борошно грубого помелу	73,8	76,8	69,8	54,2	95,5
Гречка	59,3	45,7	44,8	22,2	75,5
Хліб свіжий	794,8	823,8	683,1	635,4	85,9
Торти і вироби кондитерські	97,8	109,0	86,5	77,3	88,4
Печиво, солодощі, вафлі та вафельні облатки	302,3	306,3	230,1	172,5	76,1
Вироби макаронні	73,4	63,5	51,9	52,6	70,7

* За даними джерела [4]

** Реалізація підприємствами-виробниками

Наведені в табл. 2.8 дані свідчать, що за майже всіма видами продукції обсяг її реалізації був значно менший за обсяг виробництва. Різниця поясню-

ється тим, що частина продукції вироблялася підприємствами харчової промисловості із сировини замовника на давальницьких умовах. Наприклад, сільськогосподарські підприємства давали замовлення підприємствам борошномельно-круп'яної промисловості виробити з вирощеного ними зерна борошно чи крупи. Ця продукція також поступала в реалізацію, але продавцем її виступали сільськогосподарські підприємства, що були її власниками. Переробка частини зерна на давальницьких умовах – це особливість підприємницької діяльності в зернопродуктовому підкомплексі.

Важливим індикатором ринкової кон'юнктури є ціна реалізації товару. З позиції виробника ціни повинні встановлюватися на такому рівні, щоби забезпечувати повернення витрат на виробництво та отримання певного рівня рентабельності, який давав би можливість інвестувати у розширене відтворення [5, с. 252]. На рис. 2.5 наведена динаміка цін реалізації зерна сільськогосподарськими підприємствами України. Зважаючи на те, що більшість виробленого в Україні зерна експортують, ціни внутрішнього ринку наведені і в доларах США. Для визначення ціни в доларах США враховано офіційний курс НБУ щодо іноземних валют.

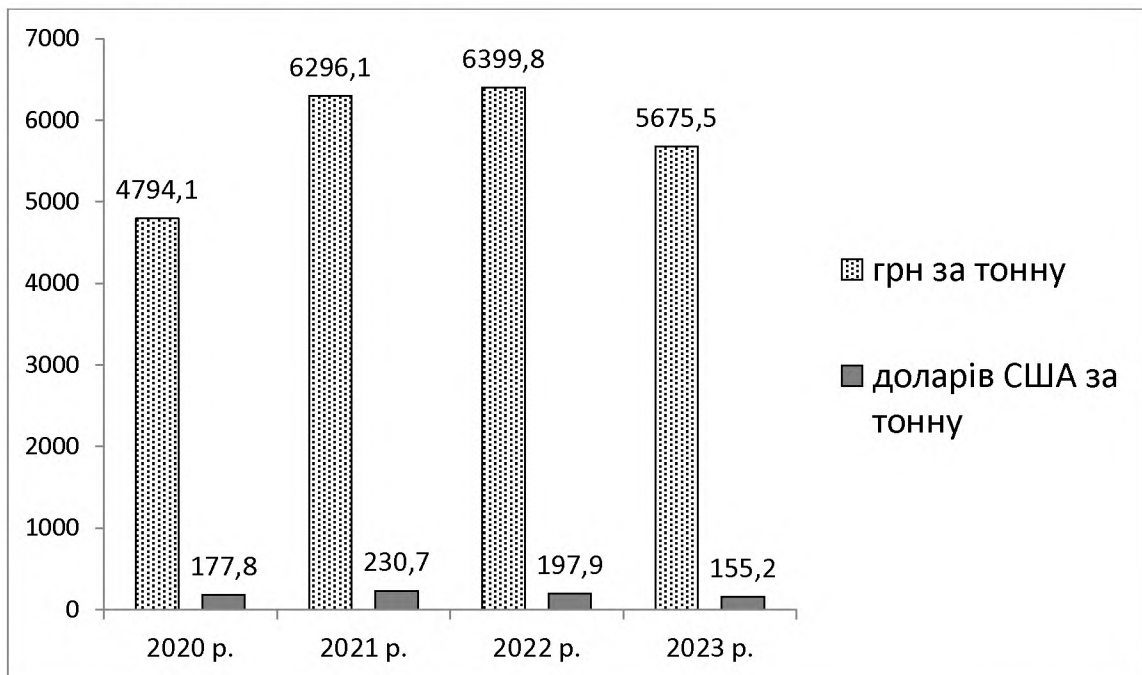

Рис. 2.5. Динаміка цін реалізації зерна сільськогосподарськими підприємствами України *

* Побудовано за даними [42].

У 2022 році ціни реалізації підприємствами зерна в гривнях незначно зросли, у 2023 році – помітно зменшилися. У доларовому еквіваленті середні ціни реалізації зерна у 2023 році порівняно з 2021 роком зменшилися на 32,7%. Зважаючи на зростання цін на основні ресурси, що використовуються сільськогосподарськими підприємствами, економічні умови для виробництва зерна різко погіршилися. Зернова галузь під час воєнного стану опинилася в дуже складному становищі.

Ринкову кон'юнктуру в інших галузях зернопродуктового підкомплексу характеризують ціни на продукцію, вироблену з зернової сировини та продуктів переробки зерна (табл. 2.9).

Таблиця 2.9

**Середні ціни виробників на окремі продовольчі товари у грудні,
грн за тонну***

Продукція	2020 р.	2021 р.	2022 р.	2023 р.	2023 р. до 2020 р., %
Борошно пшеничне чи пшенично-житнє	7989	10025	9660	8915	111,6
Борошно житнє	6841	6337	7048	6577	96,1
Гречка	26448	35249	43854	20302	76,8
Хліб житній	22344	26284	32254	37572	168,1
Хліб пшеничний	16622	21515	25521	27553	165,8
Пряники, печиво солодке, вафлі та вафельні пластини	37733	45815	59977	66239	175,5
Вироби макаронні	16932	19228	22290	27310	161,3
Спирт етиловий із вмістом спирту не менше 80 об.%	293230	345879	370167	260870	89,0

* За даними джерела [41]

У зв'язку із зменшенням вартості зернової сировини в Україні у 2023 році порівняно з попереднім помітно знизилися ціни виробників на борошно, гречку, спирт. Однак на хліб, кондитерські вироби, макаронні вироби ціни

продовжували зростати. Це пояснюється відносно невеликою часткою в готівій продукції цих видів вартості зерна.

Таблиця 2.10

**Показники економічної ефективності підприємств окремих галузей
зернопродуктового підкомплексу України ***

Підприємства з основним видом діяльності	2020 р.	2021 р.	2022 р.	2023 р.
Частка прибуткових підприємств (які одержали чистий прибуток), %				
Вирощування зернових, бобових і насіння олійних культур	85,2	92,0	81,3	80,1
Виробництво продуктів борошномельно-круп'яної промисловості	67,8	68,4	69,5	67,2
Виробництво хліба, хлібобулочних і борошняних виробів	71,7	66,9	70,8	76,2
Виробництво макаронних виробів	71,7	61,2	66,7	67,2
Виробництво спиртних напоїв	50,0	50,7	55,6	50,6
Оптова торгівля зерном	67,9	72,1	64,1	67,9
Рівень рентабельності операційної діяльності, %				
Вирощування зернових, бобових і насіння олійних культур	22,5	49,2	24,2	11,6
Виробництво продуктів борошномельно-круп'яної промисловості	- 0,4	- 1,5	1,4	- 3,9
Виробництво хліба, хлібобулочних і борошняних виробів	1,9	0,9	4,9	7,4
Виробництво макаронних виробів	4,8	1,4	8,7	5,5
Виробництво спиртних напоїв	2,1	1,5	5,6	7,6
Оптова торгівля зерном	19,9	31,0	0,2	12,2

* Сформовано за джерелом [12].

Упродовж кількох останніх років у зв'язку із введенням в країні воєнного стану Державна служба статистики України не публікує дані про показники рентабельності окремих видів продукції. У 2020 році рівень рента-

бельності зерна в сільськогосподарських підприємствах становив у середньому 20,0%, що є доволі високим показником. У подальшому показники собівартості зерна зростали, а динаміка закупівельних цін на нього не була сприятливою для сільгоспвиробників. За даними експертів, виробництво зерна у 2023 році в Україні загалом було збитковим [48].

Сільськогосподарські підприємства переважно поєднують вирощування зернових і олійних культур. Виробництво насіння олійних культур було у 2023 році прибутковим, завдяки чому рентабельність операційної діяльності підприємств, що спеціалізуються на вирощуванні зернових і олійних культур, у 2023 році становила 11,6%. Серед підприємств із такою спеціалізацією у 2022-2023 роках частка прибуткових перевищувала 80%. Наведені в табл. 2.10 дані свідчать, що показники ефективності цих підприємств можна оцінити як відносно високі, адже в середньому по економіці України рівень операційної діяльності підприємств становив 8,0%, а частка серед них прибуткових становила 70,7% [12].

Значно нижчими були показники економічної ефективності підприємств зернопродуктового підкомплексу, які спеціалізуються на виробництві продовольчих товарів. Середній показник операційної рентабельності підприємств борошномельно-круп'яної промисловості у 2023 році був від'ємним, а частка серед цих підприємств збиткових сягала третини. Традиційно невисокими залишалися показник операційної рентабельності виробників хліба і макаронних виробів, хоча під час війни вони дещо поліпшилися.

Погіршилися під час війни показники економічної ефективності підприємств, які здійснювали оптову торгівлю зерном. У період до повномасштабного вторгнення рівень їх операційної діяльності був доволі високим, що свідчить про ефективність зернового бізнесу.

У табл. 2.11 наведені дані SWOT-аналізу діяльності зернопродуктового підкомплексу України. У відповідній матриці узагальнені основні характеристики внутрішнього і зовнішнього середовища функціонування підприємств підкомплексу.

Таблиця 2.11

SWOT-аналіз функціонування зернопродуктового підкомплексу України

Сильні сторони	Слабкі сторони
<ul style="list-style-type: none"> - сприятливі природно-кліматичні умови для виробництва зерна; - впровадження інноваційних технологій у зерновій галузі, особливо великими підприємствами; - розвиток елеваторної промисловості завдяки інвестиціям великих підприємств; - сформований позитивний імідж потужного експортера зерна, відомого на світовому ринку; - висока інвестиційна привабливість (у період до повномасштабної військової агресії) різних галузей зернопродуктового підкомплексу 	<ul style="list-style-type: none"> - вразливість логістичної системи підкомплексу в умовах воєнного стану; - переважно сировинний характер експорту, низька частка в ньому товарів з глибоким рівнем переробки; - низькі ціни експорту зерна, зумовлені проблемами воєнного стану; - брак потужностей для зберігання зерна; - ускладнений доступ до фінансових ресурсів малих і середніх виробників
Сприятливі можливості	Потенційні загрози
<ul style="list-style-type: none"> - стабільний високий попит на зерно на світовому ринку; - впровадження прогресивних технологій для підвищення урожайності зернових культур; - притік зарубіжних інвестицій у сферу зберігання, логістики і переробки зерна; - розширення виробництва високоякісних продовольчих товарів із зерна та продуктів його переробки; - вихід з продуктами переробки зерна на зарубіжні ринки, у тому числі країн Європейського Союзу 	<ul style="list-style-type: none"> - важка соціально-економічна ситуація в країні, яка ускладнює розвиток зернопродуктового підкомплексу під час війни; - очікуване зростання вартості оренди сільськогосподарських угідь, яке призведе до підвищення собівартості зерна; - несприятливі кліматичні зміни, погіршення якості ґрунтів через застосування інтенсивних технологій зерновиробництва - висока конкуренція на світовому ринку зерна, високі вимоги до якості продукції на ринках країн ЄС; - обмежені можливості збільшення реалізації продукції на внутрішньому ринку

У матриці SWOT-аналізу розглянуті сильні та слабкі сторони як елементи внутрішнього середовища функціонування зернопродуктового підкомплексу і сприятливі можливості та потенційні загрози, які відображають переважно характеристики зовнішнього середовища.

Сильні сторони зернопродуктового підкомплексу пов'язані з високим рівнем розвитку базової його галузі – зернової, з міцними позиціями України на світовому ринку зерна. У період до повномасштабного вторгнення різні галузі зернопродуктового підкомплексу вважалися інвестиційно привабливими, щоправда вигоду від інвестицій отримували насамперед великі компанії.

В умовах війни загострилися проблеми, які відносяться до слабких сторін зернопродуктового підкомплексу. Йдеться про проблеми, пов'язані зі зберіганням зерна та логістичним забезпеченням потреб підкомплексу. Через зниження цін на зерно ускладнилося фінансування розвитку підприємств – виробників зерна, особливо малих та середніх.

Сприятливі можливості пов'язані з закріпленням позицій виробників продукції зернопродуктового підкомплексу на зарубіжних ринках, зокрема країн Європейського Союзу, що стане можливим у результаті інтеграції країни в економіку ЄС. Залишаються резерви підвищення урожайності зернових культур. Певні перспективи розвитку зернопродуктового підкомплексу пов'язані з розширенням переробки зерна.

Основні загрози для зернопродуктового підкомплексу пов'язані з триваючою війною. Особливо уразливим є експорт, а перспективи збільшення продаж на внутрішньому ринку обмежені. Певні загрози пов'язані зі зміною клімату. В Україні зростає плата за оренду землі, що призведе до збільшення собівартості зерна. Унаслідок змін у земельних відносинах у складнішому становищі опиняться малі та середні сільськогосподарські виробники.

РОЗДІЛ 3

ШЛЯХИ ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ПІДПРИЄМНИЦТВА В ЗЕРНОПРОДУКТОВОМУ ПІДКОМПЛЕКСІ

3.1. Стратегії розвитку окремих категорій зерновиробників

Оскільки зернова галузь є основною в зернопродуктовому підкомплексі, перспективи розвитку виробників товарного зерна визначають майбутнє цього важливого сектору економіки України. Зерновиробники як суб'єкт підприємницької діяльності зацікавлені у збільшенні прибутків від продажу їхньої продукції, а для цього їм потрібно визначити, завдяки яким заходам вони зможуть забезпечити стійкі ринкові позиції, досягти достатньо високих показників економічної ефективності зерна. Як зазначали, до категорії суб'єктів підприємницької діяльності відносимо сільськогосподарські підприємства та фізичних осіб-підприємців. Хоча виробниками зерна є й господарства населення, вони рідко ставлять перед собою серйозні цілі, пов'язані з комерційною діяльністю.

У 2023 році в Україні налічувалося 23,5 тис. сільськогосподарських підприємств, які вирощували зернові та зернобобові культури. Сукупність цих підприємств дуже неоднорідна. Зокрема, у більш ніж половини із них (56,8% в загальній кількості) зібрана площа зернових культур не перевищувала 100 га, а середня площа зернових у цій групі становила всього 36 га. З іншого боку, налічувалося всього 317 підприємств (1,3% від загальної кількості), в кожному з яких зібрана площа зернових перевищувала 3 тис. га, однак на такі підприємства припадало майже 30% від загальної кількості виробленого в Україні у 2023 році зерна [8].

Виникнення й утворення в Україні великих аграрних компаній призвело до суттєвих кісних змін у сільському господарстві країни. Це потужні господарські суб'єкти, які мають необхідний потенціал для забезпечення довгострокового функціонування завдяки запровадженню й реалізації ефективних

стратегій [52, с. 137]. Саме з їх поширенням пов'язують прогресивні зміни на основі впровадження передових технологій виробництва сільськогосподарської продукції, в тому числі зерна. У той же час особливо значиму роль великих аграрних компаній у сільському господарстві України нерідко оцінюють як негативне явище.

Дослідники вважають, що такі формування, забезпечивши нарощуванні обсягів сільськогосподарського виробництва і експорту, водночас призвели до низки деструктивних змін в аграрному секторі економіки. Їхня діяльність супроводжується незбалансованістю пріоритетів аграрного і сільського розвитку, таким застосуванням інтенсивних технологій і генно-модифікованих організмів, які завдають шкоди довкіллю. Вони не бажають створювати нові робочі місця тощо [26, с. 7]. Оскільки великі аграрні компанії часто є монополістами у збуті зернової продукції, у тому числі й за кордон, менші за розмірами сільськогосподарські підприємства відчують незручності в такому неконкурентному середовищі [40, с. 115].

Діяльність великих аграрних компаній не суперечить чинному законодавству України. За ними на основі укладених договорів оренди закріплене на багато років право користування великих масивів сільськогосподарських угідь. Тому не можна вести мову про адміністративне усунення таких підприємств із сільського господарства країни. Водночас стратегії розвитку цих підприємств повинні враховувати не тільки корпоративні, а й суспільні інтереси. Інакші засади повинні бути закладені у стратегії розвитку невеликих сільськогосподарських підприємств – виробників зерна, яким потрібно знайти спосіб вистояти в умовах, що створені під великі компанії.

Правильно сформована стратегія, яка враховує ресурсні можливості підприємства та ринкові умови його функціонування, є важливим чинником розвитку суб'єкта господарювання. Стратегію можна розглядати як окремий план (чи систему планів), який розкриває зв'язок між певними довгостроковими цілями діяльності та розвитку господарюючого суб'єкта і системою заходів для їхнього досягнення [52, с. 136].

Обґрунтування стратегії розвитку підприємств передбачає здійснення низки послідовних кроків (рис. 3.1). У розробці стратегії повинні приймати участь представники різних підрозділів і служб суб'єкта господарювання, які згодом будуть задіяні в її реалізації.

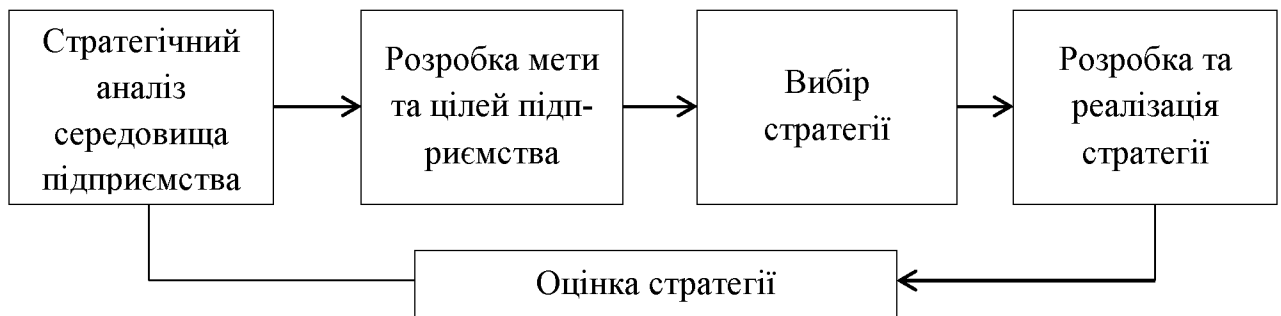

Рис. 3.1. Процес формування та реалізації стратегії підприємством зернопродуктового підкомплексу*

* Сформовано з використанням джерела [31, с. 516]

Розробка й реалізація стратегії є основою механізму стратегічного управління підприємством. Початковим елементом відповідного процесу є стратегічний аналіз внутрішнього та зовнішнього середовища підприємства. Для цього застосовують SWOT-аналіз та інші методи стратегічного аналізу, доповнені методами господарської діяльності підприємства. У процесі реалізації здійснюють оцінку раціональності та ефективності стратегії. За потреби в її зміст вносять уточнення. Не виключається рішення про зміну самої стратегії. Схема цього процесу є універсальною для всіх суб'єктів підприємницької діяльності, у тому числі підприємств зернопродуктового підкомплексу та виробників зерна в їх числі.

У сукупності стратегій, які потрібно розробляти й реалізовувати підприємству для досягнення поставлених цілей, виділяють кілька їхніх рівнів. Керівництво підприємства приймає рішення про вибір загальної (корпоративної) стратегії. Загальна стратегія конкретизується у функціональних стратегіях, які визначають характер заходів з розвитку підприємства на тривалу пер-

спективу. На нижчому організаційному рівні визначають операційні стратегії, які стосуються розвитку окремих структурних підрозділів, визначають відповідальність окремих посадових осіб [52, с. 137].

Чим більше за розмірами сільськогосподарське підприємство, чим складніша його організаційна структура (кількість підрозділів, галузей з виробництва окремих видів продукції), тим більш розлогою є сукупність стратегій, які доводиться приймати цьому підприємству. Спільним для всіх підприємств є підхід, за яким виділяють три основні стратегії розвитку підприємства: 1) стратегію зростання, що відображає намір підприємства збільшувати обсяги продажу, прибутку, капіталовкладень; 2) стратегію стабілізації, яка відображає прагнення підприємства зберегти досягнуті обсяги виробництва в умовах нестабільних умов функціонування; 3) стратегію виживання, що розглядається як оборонна стратегія в умовах глибокої кризи діяльності підприємства [31, с. 517]. Зважаючи на велику місткість ринку зерна, вибір загальної стратегії сільськогосподарського підприємства, яке спеціалізується на вирощуванні сільськогосподарських культур, залежить від його фінансово-економічного стану.

У табл. 2.10 показано, що в сільськогосподарських підприємствах, до основних галузей в яких належить зерновиробництво, частка прибуткових у 2023 році складала 80,1%. Збиткові підприємства приблизно однаковою мірою були присутні у групах різних за розмірами (у класифікації Господарського кодексу України) цих підприємств. Зокрема, серед великих сільськогосподарських підприємств, які вирощували зернові культури, частка збиткових становила 24,1%, серед середніх – 25,1%, серед малих – 19,4%, а серед мікропідприємств у складі малих – 19,2% [12].

Економічно ефективні великі за розмірами підприємства – зерновиробники можуть орієнтуватися на стратегію зростання. Однак для тих із них, що не відзначаються високими показниками рентабельності, важливою є стратегія стабілізації. Вона передбачає збереження ресурсного потенціалу в складних умовах воєнного стану. Для окремих великих підприємств, що перебу-

вають у особливо складних умовах, не виключається необхідність розроблення стратегії виживання.

Наведені дані свідчать, що серед малих за розмірами сільськогосподарських підприємств, які вирощують зернові культури, у 2023 році частка збиткових була навіть меншою, аніж серед великих та середніх. Найуспішніші з них можуть орієнтуватися на стратегію розвитку, тобто, планувати збільшення виробництва сільськогосподарської продукції, у тому числі зерна. Досягнення такого збільшення можливо двома шляхами: екстенсивним – через збільшення площі використовуваних підприємством угідь і, відповідно, площі зернових культур, та інтенсивним – на основі підвищення урожайності цих культур.

Збільшення площі землекористування сільськогосподарських підприємств у сучасних умовах є проблематичним. Підприємства можуть збільшити площу використовуваних угідь у разі поглинання інших суб'єктів господарювання, а також запропонували кращі умови оренди землі її власникам після закінчення терміну дії попередньо укладених договорів оренди з іншими підприємствами. Більші можливості для таких дій мають великі підприємства з потужним фінансовим потенціалом. Також підприємства в конкуренції за право оренди землі можуть взяти на себе зобов'язання вирішення соціальних проблем сільських територій, на яких вони здійснюють свою діяльність. Такі зобов'язання є важливим інструментом під час реалізації стратегії розвитку сільськогосподарського підприємства.

Для аграрних підприємств стратегія розвитку повинна передбачати удосконалення технологій вирощування сільськогосподарських культур, у тому числі зернових, яке забезпечить підвищення їх урожайності. Інтенсифікація виробництва, що передбачає удосконалення виробничих технологій, є важливим елементом стратегій і тих підприємств, які розглядають екстенсивний шлях розвитку через збільшення площі землекористування. Для невеликих за розмірами підприємств інтенсифікація виробництва – це необхідний елемент реалізації загальної стратегії.

Сільськогосподарські підприємства, як правило, одночасно виробляють кілька видів продукції рослинництва. Виробництво зерна здебільшого поєднують із вирощуванням олійних культур (сої, соняшнику, ріпаку тощо). Такий підхід можна розглядати як реалізацію стратегії диверсифікації. Вона дає змогу уникнути значних втрат при погіршенні кон'юнктури на ринках окремих товарів доходами від продажу інших видів продукції. Переваги цієї стратегії відчули зерновиробники України у 2022-2023 роках.

Зважаючи на особливості ринку зерна, на якому присутня велика кількість продавців, а окремі з них, навіть найбільші, не займають вираженого монопольного становища, підприємствам – зерновиробникам доцільно орієнтуватися на стратегію найменших витрат (або мінімізації витрат). Ця стратегія передбачає оптимізацію рівня та структури витрат, що повинно забезпечити високий рівень технологічної ефективності виробництва та низьку собівартість продукції [58, с. 127]. Застосування цієї стратегії на практиці передбачає, що, з одного боку, підприємство не допускає необґрунтованих витрат, які призведуть до завищення собівартості продукції, а з другого боку, обсяг витрат буде достатнім для залучення достатньої кількості ресурсів, що забезпечить високий рівень урожайності зернових культур.

Механізм застосування стратегії мінімізації витрат у зерновиробництві полягає в наступному. Як відомо, на собівартість 1 ц зерна впливають два основних винники – витрати на 1 га посівів та урожайність зернових культур, а зв'язок між цими чинниками відображається наступним чином:

$$C = \frac{\text{витрати на 1 га}}{\text{урожайність}} \quad (3.1)$$

Оптимізація виробничих параметрів дасть змогу сільськогосподарському підприємству досягти такого рівня собівартості зерна, який не перевищував би показник його собівартості в більшості присутніх на ринку зерновиробників. Тоді можна розраховувати на досягнення підприємством комфортної для нього різниці між ринковими цінами на зерно та собівартістю їхньої продукції [58, с. 126], що передбачає отримання прибутків.

Вибрана підприємством загальна стратегія конкретизується і реалізовується через застосування низки функціональних стратегій. За допомогою функціональних стратегій вирішують питання щодо забезпечення ефективного функціонування підрозділів і служб підприємства, впровадження інновацій [58, с. 126]. У табл. 3.1 зазначені основні функціональні стратегії, що рекомендуються до впровадження підприємствами України, які спеціалізуються на виробництві зерна.

Таблиця 3.1

**Рекомендовані функціональні стратегії розвитку зернової галузі
в сільськогосподарських підприємствах України**

Стратегія	Об'єкт удосконалення	Очікуваний ефект
Виробнича	Технології	Удосконалення технологій вирощування зернових культур для підвищення їхньої урожайності.
	Якість продукції	Підвищення якості зерна, що дасть змогу реалізувати його за вищими цінами.
	Виробничий потенціал	Зміцнення матеріально-технічної бази галузі рослинництва, збільшення посівної площі зернових культур.
Логістична	Управління запасами зерна	Прийняття оптимальних рішень щодо зберігання зерна та термінів і каналів його реалізації.
Фінансова	Джерела фінансування	Залучення коштів для реалізації інвестиційного проєкту в зернової галузі на вигідних для підприємства умовах.
	Фінансовий стан	Поліпшення показників рентабельності підприємства завдяки зростанню прибутків від продажу зерна.
Кадрова	Мотивація працівників	Удосконалення системи матеріального стимулювання працівників, зайнятих у виробництві та зберіганні зерна.

Виробничі функціональні стратегії, які стосуються удосконалення технологій вирощування зернових культур та управління виробничим потенціалом

лом підприємства, тісно пов'язані зі стратегією мінімізації витрат. Розробляючи рішення щодо удосконалення технологій вирощування зернових культур, потрібно забезпечувати дотримання екологічних вимог, які стосуються мінімізації негативного впливу на довкілля.

При реалізації зерна заготівельному підприємству встановлюють його якість. Показники якості зерна (наприклад, його вологість, вміст клейковини у пшениці, наявність чи відсутність сторонніх домішок тощо) впливають на ціну, за якою воно може бути продане. Якість зерна визначається значною мірою умовами його зберігання.

Для зернової галузі, та й стану зернопродуктового підкомплексу загалом, важливе значення має управління запасами зерна з боку сільськогосподарських підприємств, яке відноситься за функціональним поділом до логістичних стратегій. Метою цієї стратегії є максимізація прибутку сільськогосподарських підприємств внаслідок зберігання запасів зерна. У рамках реалізації стратегії вирішують питання, пов'язані з: забезпеченням виробничих потреб підприємства насіннєвим і фуражним зерном (власного виробництва та закупленим) з мінімальними витратами; забезпечення складськими площами для зберігання зерна; зменшення обсягів зерна, що його необхідно реалізувати одразу за відносно низькими цінами; збільшення обсягів товарного зерна, які підприємство може зберігати для реалізації в період високих закупівельних цін; мінімізація витрат на зберігання зерна через вибір оптимального варіанту його зберігання [50, с. 85]. Управління запасами зерна повинно враховувати створення страхових та сезонних запасів, природні його втрати при зберіганні, коливання цін на зерно протягом маркетингового року [50, с. 86].

Стратегії розвитку окремих зерновиробників повинні відповідати стратегічним цілям і завданням розвитку зернопродуктового підкомплексу загалом. Такі передбачають: зростання конкурентоспроможності українського зерна на світових ринках, підтримку прибутковості підприємств різних галузей підкомплексу, забезпечення високої якості життя населення в сільській

місцевості, захист земельних ресурсів та довкілля, підвищення якості зерна як продовольчого ресурсу, що впливає на здоров'я нації [10, с. 149]. Досягнення цих цілей залежить від узгодженості стратегій виробників зерна із стратегіями інших підприємств зернопродуктового підкомплексу, відповідності цих стратегій засадам соціальної відповідальності, суспільним інтересам.

3.2. Розвиток інтеграційних зв'язків за участю суб'єктів зернового бізнесу

Зернопродуктовий підкомплекс є складною економічною системою, в якій взаємодіє велика кількість різних за галузевою приналежністю, розмірами, функціями суб'єктів підприємницької діяльності. Від гармонізації відносин між цими суб'єктами залежить результат їхнього функціонування. Ці відносини можуть передбачати різну тісноту зв'язків між суб'єктами, що входять у зернопродуктовий підкомплекс. Вони, зокрема, можуть передбачати формування інтегрованих структур для вирішення низки проблем зерно-виробників, інших учасників ринків зерна та продуктів його переробки.

Інтеграція є важливим організаційним інструментом, який суб'єкти господарювання застосовують задля досягнення певних своїх цілей. Результатом економічної інтеграції суб'єктів господарювання є створення ними певної інтегрованої структури. Під інтегрованою структурою розуміють «сукупність суб'єктів господарювання, умов, організацій, між якими існують системні постійні зв'язки, що регулюються з єдиного центру» [57, с. 10].

Інтеграційні структури, що діють у аграрному бізнесі, в тому числі у зерновому, виконують низку важливих функцій, зокрема:

- узгоджувальну – з координації дій учасників інтеграції, погодження їхніх інтересів;

- ресурсного забезпечення, що передбачає налагодження спільного використання матеріальних і нематеріальних ресурсів, оптимізацію використання сировини (запасів зерна), сприяння в залученні інвестицій, удосконаленню виробничих технологій;

- стимулюючу, яка передбачає стимулювання та сприяння в поширенні інновацій, що були освоєні раніше окремими учасниками інтеграції;

- контролюючу, в рамках якої здійснюється контроль за діями окремих учасників інтегрованої структури стосовно досягнення ними поставлених цілей, а також моніторинг процесів у галузі, підкомплексі, країні;

- соціальну – з формування ціннісних орієнтирів в учасників інтеграції, утвердження принципів соціальної відповідальності в підприємницькій діяльності [57, с. 23].

Суб'єкти зернопродуктового підкомплексу можуть брати участь у різних інтегрованих структурах. Ці структури різняться функціями та жорсткістю регламентування відносин між її учасниками. До найбільш жорстких форм інтеграції, які набули поширення в зернопродуктовому підкомплексі, належать асоційовані об'єднання агрохолдингового типу.

Під агрохолдингами прийнято розуміти формування, які здійснюють свою фінансово-господарську діяльність з використанням технологічно пов'язаних бізнес-процесів у сфері виробництва, переробки, зберігання, транспортування та реалізації сільськогосподарської продукції й продовольства переважно на зовнішніх ринках [26, с. 5]. Це багатопрофільні агропромислові структури, що є об'єднаннями аграрних, переробних, збутових, обслуговуючих та інших суб'єктів господарювання та їхніх філій [52, с. 136].

У зерновому бізнесі задіяні практично всі великі агрохолдингові компанії України. Вони використовують десятки і навіть сотні тисяч гектарів землі в різних областях України (Нібулон, Миронівський хлібопродукт, УкрЛендФармінг, Кернел, Агропросперіз, Контінентал Фармерз Груп та ін.). Найсамперед такі компанії включають сільськогосподарські підприємства – виробників зерна. У складі окремих із них – комбикормові заводи та інші підп-

риємства з переробки зерна. Практично всі агрохолдинги вкладають значні кошти в розвиток власних потужностей зі зберігання і транспортування зернової продукції.

Як зазначали, чимало авторів критикують модель аграрного виробництва, в якій агрохолдингові структури займають дуже вагомі позиції. На діяльність агрохолдингів значний негативний вплив спричинила війна в Україні. Та агрохолдингові компанії демонструють високу стійкість. Вони здатні знайти джерела фінансування для ліквідації втрат, понесених під час війни, реалізують програми соціального спрямування. Діяльність агрохолдингових структур сьогодні визначає результат функціонування всього зернопродуктового підкомплексу України.

Окрім великих компаній у зерновій галузі присутня велика кількість малих виробників зерна. Хоча, як свідчать дані, наведені в табл. 2.10, за фінансовими результатами господарювання переважна більшість малих підприємств – зерновиробників є сьогодні конкурентоспроможними, їм у своїй діяльності доводиться долати численні труднощі. Відповідні проблеми можуть бути вирішені через участь малих агровиробників у сільськогосподарській кооперації.

Сільськогосподарська кооперація є формою інтеграції зі створенням кооперативного підприємства. Таке підприємство є добровільним об'єднанням індивідуальних виробників на основі кооперативної власності на різноманітні об'єкти привласнення з метою раціонального використання матеріальних, трудових, фінансових ресурсів, а також поліпшення умов життя своїх членів [15, с. 43]. Переваги кооперативних формувань, їхню конкурентоспроможність підтверджує досвід економічно розвинених країн. Він підтверджує й високу ефективність функціонування обслуговуючих кооперативів, які діють на зерновому ринку [28, с. 5]

У Законі України «Про сільськогосподарську кооперацію» наведене наступне визначення: сільськогосподарський кооператив – це «юридична особа, утворена фізичними та/або юридичними особами, які є виробниками

сільськогосподарської продукції і добровільно об'єдналися на основі членства та на засадах самоврядування для провадження спільної господарської та іншої діяльності з метою задоволення економічних, соціальних та інших потреб» [36]. У зазначеному нормативному документі наведені принципи кооперації, дотримання яких визначає відмінність кооперативів від інших видів підприємств. Серед цих принципів – добровільності й відкритості членства в кооперативі, демократичності, обов'язковості участі члена кооперативу в господарській та іншій діяльності, автономії й незалежності кооперативного підприємства. Важливим є нормативне положення про те, що сільськогосподарський кооператив повинен враховувати інтереси територіальної громади, на території якої він проводить свою діяльність [36].

Із зазначених принципів та інших положень випливають певні особливості організації діяльності сільськогосподарських кооперативів, які обслуговують суб'єктів зернового бізнесу. Добровільність членства означає, що членом кооперативу може стати будь-яка фізична чи юридична особа, яка здійснює виробництво зерна. Однак члени кооперативу повинні підтримувати його статут і зобов'язуватися виконувати правила внутрішнього розпорядку [38, с. 50].

Сільськогосподарський кооператив управляється членами за демократичним принципом (один член – один голос на загальних зборах кооперативу, які є вищим органом управління ним). Члени кооперативу вибирають представницькі органи – правління, спостережну раду, ревізійну комісію, які діють на громадських засадах. У той же час у статті 16 Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» зазначено, що у статуті кооперативу може бути передбачено певний відхід від цього положення. При вирішенні загальними зборами деяких питань члени кооперативу можуть мати додаткову кількість голосів, пропорційну до їхньої участі в господарській діяльності кооперативу. Ця участь може вимірюватися часткою в обороті кооперативу чи у трудовій участі [36].

Хоча серед принципів кооперації зазначена обов'язковість участі члена кооперативу в його діяльності, демократичність кооперативних структур передбачає, що їхні члени можуть здійснювати господарську діяльність не тільки через кооператив, а й через інші канали. Важливо, щоби при цьому не було завдано шкоди кооперативу [38, с. 50].

Сільськогосподарський кооператив може здійснювати один або декілька видів діяльності [36]. Тобто, може бути створений зерновий кооператив, який обслуговуватиме виключно процес виробництва і реалізації зерна його членами. Інший варіант – обслуговування зерновиробництва є лише одним із напрямів діяльності багатoproфільного сільськогосподарського кооперативу.

Окремі кооперативу можуть створювати об'єднання. Тому кооперативи, що обслуговують операції з зерном, можуть створити спілку для оренди елеватора та здійснення операцій з великими обсягами продукції. Вони таким чином можуть навіть мати свій елеватор в порту і збирати великі партії зерна для експорту [38, с. 96].

Сільськогосподарський кооператив в Україні може діяти як неприбуткова організація або здійснювати діяльність з метою одержання прибутку. Кооператив зі статусом неприбуткової організації повинен надавати послуги з обслуговування виключно свої членам. Якщо кооперативне підприємство працює з метою одержання прибутку, воно може надавати послуги і особам, які не є його членами. Однак сумарна вартість таких послуг не повинна перевищувати 20% річної виручки кооперативу [36]. Своім членам кооператив надає послуги за ціною, близькою до собівартості, іншим суб'єктам – за ринковою ціною.

Хоча кооперативний рух має тривалий досвід існування, в Україні він не набув достатнього поширення. У 2021 році через сільськогосподарські кооперативи було продано всього 34,1 тис. тонн зерна [38, с. 99]. Кількість зареєстрованих кооперативів не можна вважати достатньою, а діючих серед них є лише 50-60% [38, с. 60]. Складним у організаційному відношенні є сам процес створення сільськогосподарського кооперативу для обслуговування

виробників зерна. Основні етапи в цьому процесі та завдання, які повинні бути досягнуті, наведені в табл. 3.2.

Таблиця 3.2

**Процес створення сільськогосподарського кооперативу
для обслуговування виробників зерна***

Етап та його зміст	Питання, які вирішуються
1. З'ясування наявності умов для створення кооперативу	Визначення економічної доцільності створення кооперативу: наявності достатньої кількості умотивованих виробників зерна, аналіз обсягів виробництва та реалізації ними продукції, вивчення проблем у зерновиробників, що можуть бути вирішені за допомогою кооперації.
2. Підготовча робота. Створення ініціативної групи. Проведення просвітницької роботи серед зерновиробників – потенційних членів кооперативу	Поширення інформації про переваги кооперації, потенційні результати діяльності зернового кооперативу. Ідентифікація осіб, зацікавлених вступити в кооператив. Формування ініціативної групи, яка працюватиме над техніко-економічним обґрунтуванням діяльності кооперативу, вирішенням низки організаційних питань, підготовкою до проведення установчих зборів для створення кооперативу.
3. Організаційний. Підготовка пакету необхідних документів, проведення установчих зборів, реєстрація кооперативу	Розробка проєкту створення та діяльності кооперативу з визначенням його цілі, мети і видів діяльності. Розробка інших документів – статуту, правил внутрішньогосподарської діяльності, бізнес-плану та ін. Проведення установчих зборів зі створення кооперативу. Формування органів управління кооперативу. Державна реєстрація кооперативу. Відкриття розрахункового рахунку в банку, отримання коду ЄДРПОУ, виготовлення печатки тощо.
4. Організація діяльності кооперативу. Формування механізму розвитку кооперативу	Формування основних та оборотних засобів через внески, оренду майна, залучення зовнішніх джерел фінансування. Набір персоналу, зокрема найманих працівників. Організація облікової роботи, системи контролю. Коригування діяльності кооперативного підприємства залежно від отриманих результатів. Залучення до кооперативу нових членів.

* Узагальнено з використанням джерел [38, с. 126-136; 57, с. 110-111]

Ключовим елементом першого етапу є наявність ініціативних агрови-робників, які поширюватимуть ідею створення кооперативного об'єднання, візьмуть на себе певні організаційні функції. На цьому етапі певну підтримку можна отримати від органів місцевої виконавчої влади та самоврядування на рівні територіальної громади, громадських організацій, дорадчих служб.

До інтегрованих структур, в яких можуть брати участь виробники зер-на, відносять і громадські організації. В Україні створена Українська Зернова Асоціація – організація, яка об'єднує виробників, переробників та експорте-рів зерна. Асоціація ставить перед собою завдання сприяти формуванню в Україні конкурентоспроможного ринку зерна. Для цього вона співпрацює з органами державної влади та місцевого самоврядування, сприяє у створенні належної законодавчої бази, вносить пропозиції до органів влади й управлін-ня, які стосуються регуляторного впливу на зерновий ринок, захищає спільні інтереси та представляє колективну точку зору учасників Асоціації у відно-синах з державними органами, міжнародними об'єднаннями, установами та організаціями [49].

Українська Зернова Асоціація співпрацює з Міжнародною зерною радою – міжурядовою організацією, яка просуває співробітництво у глобаль-ній торгівлі зерном, сприяє стабільності зернового ринку та безпеці систем харчування у світі. Україна як країна-експортер зерна є членом цієї організа-ції з 1998 року. Міжнародна зернова рада є форумом для обговорення глоба-льних питань, що стосуються ринку зерна, а також накопичує й поширює бази даних корисної інформації про цей ринок [30].

Для захисту інтересів підприємства борошномельно-круп'яної промис-ловості, налагодження співпраці між ними в Україні створена спілка «Бо-рошномели України». Вона об'єднує виробників борошна, хліба, кондитер-ських виробів, круп, макаронних виробів, зернових снєків, пластівців та сні-данків.

Різні форми інтегрованих структур у той чи інший спосіб регулюють діяльність широкого кола підприємств зернопродуктового підкомплексу.

Окремі інтегровані структури виконують різні функції, та загалом вони формують інституційне середовище розвитку зернопродуктового підкомплексу в Україні.

3.3. Інституційне регулювання розвитку підприємництва у зернопродуктовому підкомплексі

Підприємницька діяльність суб'єктів зернопродуктового підкомплексу регламентується сукупністю певних норм і правил. Відповідні регуляторні важелі в економічній літературі визначаються як інституції – правила поведінки, установки, стійкі суспільні обмеження та стимули, які визначають відносини між економічними суб'єктами [57, с. 134]. Комплекс інститутів як норм і правил поведінки економічних суб'єктів формує певне інституційне середовище, яке безпосередньо впливає на процес функціонування підприємств зернопродуктового підкомплексу.

Відносно окремого підприємства інституційні норми поділяють на зовнішні та внутрішні. До зовнішніх відносять нормативно-правові акти, прийняті органами державної влади. Вони визначають засади відносин між підприємствами різних галузей економіки, у зернопродуктовому підкомплексі. Суб'єкти зернопродуктового підкомплексу повинні виконувати визначені цими документами норми у процесі своєї господарської діяльності. Внутрішні норми відображені в документах, прийнятих самим підприємством. Суб'єкт господарювання визначає їх зміст та бере на себе зобов'язання керуватися ними у відносинах між працівниками та адміністрацією підприємства, між його підрозділами та службами тощо.

Сукупність нормативно-правових актів, прийнятих органами державної влади, формує інституційну основу державного регулювання діяльності зернопродуктового підкомплексу. Окремі з цих актів (наприклад, Господарський кодекс України) визначають засади підприємницької діяльності в еконо-

міці загалом. Інші – визначають відносини в окремих галузях, з виробництва та реалізації окремих категорій товарів. Основні групи інструментів державного регулювання відносин у зернопродуктовому підкомплексі та на ринку зерна в Україні наведені на рис. 3.2.

Рис. 3.2. Групи важелів державного регулювання діяльності підприємств зернопродуктового підкомплексу та ринку зерна*

* Сформовано з використанням джерел [11, с. 36-37; 39, с. 75]

Державне регулювання підприємницької діяльності суб'єктів зернопродуктового підкомплексу та ринку зерна є системою правових, адміністративних, організаційних заходів. Для того, щоб регулювання було успішним,

ця система повинна носити програмно-цільовий характер, включати певні ресурси для застосування регуляторних важелів [11, с. 37]. Державне регулювання відповідних відносин і процесів повинно будуватися на поєднанні інтересів держави, виробників продукції зернопродуктового підкомплексу та її споживачів.

Основні засади державної політики щодо регулювання ринку зерна визначає стаття 9 Закону України «Про зерно та ринок зерна в Україні». Сільськогосподарським товаровиробникам гарантується право вільного вибору використання зерна та ціни його реалізації, недопущення обмежень у пересуванні зерна та продуктів його переробки. Водночас наголошено на необхідності забезпечення внутрішніх потреб країни у продовольчому, насіннєвому та фуражному зерні [34]. Щоби ці норми не вступали у протиріччя, повинен бути сформований достатній рівень пропозиції на внутрішньому ринку зерна різних видів. Також державна регуляторна політика передбачає контроль якості зерна та його зберігання, розвитку мережі кооперативів, що обслуговують зерновий ринок, впровадження лізингового обслуговування ринку зерна.

Зазначено, що урожай зерна повинен підлягати страхуванню, яке повинні здійснювати всі сільськогосподарські товаровиробники [34]. На виконання цієї норми в Україні розробляють та впроваджують інструменти державної підтримки страхування сільськогосподарської продукції, які передбачають відшкодування значної вартості страхового платежу.

В умовах воєнного стану уряд посилив контроль за експортом агропродовольчої продукції, значну питому вагу в якій складає продукція зернопродуктового підкомплексу. Зокрема, формується перелік верифікованих суб'єктів агропромислового комплексу, які мають право здійснювати експорт зернових та продуктів їх переробки. Для включення в перелік верифікованих експортерів підприємець повинен відповідати низці вимог та подати відповідну заявку в Державний аграрний реєстр. Крім того, Міністерство аграрної політики та продовольства України встановлює мінімально допустимі экс-

портні ціни на окремі види товарів, серед яких – пшениця, жито, ячмінь, овес, кукурудза [16].

В Україні продовжує діяти механізм пільгового кредитування агрови-робників за програмою «Доступні кредити 5-7-9». Така підтримка можлива завдяки допомозі Світового банку в рамках Екстреного проєкту надання ін-клюдивної підтримки для відновлення сільського господарства України. Ця програма полегшує доступ суб'єктів мікро- і малого бізнесу, до яких відно-ситься і велика кількість зерновиробників, до банківського кредитування. Сільськогосподарські товаровиробники мають змогу отримати кредит в обя-зі до 90 млн грн. Позики надаються під 5-9% річних, що є дуже вигідним у сучасних реаліях. З початку 2024 року станом на грудень кредити за зазначе-ною програмою отримали 8,5 тис. агровиробників на загальну суму в майже 45 млрд грн [60]. Така підтримка також є інструментом інституційного регу-лювання розвитку зернового бізнесу.

До внутрішніх інституційних норм, що впливають на діяльність суб'єктів зернопродуктового підкомплексу, відносять документи, які визна-чають порядок ведення обліку, контролю, планування, матеріального стиму-лювання працівників підприємств. Серед цих норм доцільно виділити сфор-мований на підприємстві механізм мотивації працівників. Окрім системи оплати праці він повинен включати сукупність премій та інших винагород, соціальних гарантій працівникам підприємства.

Важливим завданням для великих українських компаній, зокрема агро-холдингових, є посилення соціалізації їхньої підприємницької діяльності. У їхніх внутрішніх документах повинні бути відображені взяті зобов'язання, що стосуються відносин соціальної відповідальності. Соціальна відповідаль-ність підприємств проявляється в поліпшенні умов і праці та забезпеченні справедливої її оплати, в бережливому відношенні до навколишнього середо-вища, зокрема земельних ресурсів, у співпраці з місцевими громадами, підт-римці волонтерських ініціатив тощо. Дотримання засад соціальної відповіда-

льності сприяє поліпшенню іміджу зернових компаній, зміцненню їхньої внутрішньої стабільності.

Інституційні норми, закріплені документально, називаються формальними. Окрім них суб'єкти зернопродуктового підкомплексу у своїй діяльності керуються й певними неформальними нормами. Під такими розуміють добровільно прийняті норми поведінки, умовності, традиції, звичаї [57, с. 135]. На рівні підприємства неформальні інституції відображаються в його корпоративній культурі. У відносинах між підприємствами вони закладають етику ведення бізнесу.

Неформальні інституції позначаються на практиці застосування інституцій формальних. Тому утвердження норм підприємницької поведінки, які передбачають цінування професіоналізму і досвіду, довіру до ділових партнерів, засудження неетичних пропозицій у бізнесі, турботу про екологію є важливими для забезпечення розвитку зернопродуктового підкомплексу як важливого сектора національної економіки.

ВИСНОВКИ

1. Підприємництво є видом господарської діяльності суб'єктів економічних відносин, спрямованої на досягнення цими суб'єктами певних цілей, переважно пов'язаних з одержанням ними прибутку. У сучасних економічних моделях підприємництво забезпечує виконання низки важливих економічних та соціальних функцій, серед яких – задоволення суспільних потреб у товарах і послугах, створення робочих місць, формування ринкової конкуренції, інноваційна діяльність, самореалізація підприємців та ін. Підприємницька діяльність, яка стосується одержання, зберігання, переробки та реалізації сільськогосподарської продукції, формує аграрне підприємництво, від результатів здійснення якого залежить продовольча безпека країни. Сектором національної економіки, в якому відбуваються основні процеси аграрного підприємництва, є агропромисловий комплекс. Він поділяється на низку підкомплексів за продуктовою ознакою, й до основних із них належить зернопродуктовий підкомплекс.

2. Зернопродуктовий підкомплекс є сукупністю функціонально залежних сільськогосподарських і промислових підприємств, діяльність яких пов'язана з виробництвом зерна, його первинною обробкою, зберіганням, переробкою та реалізацією, в тому числі на експорт. До зернопродуктового підкомплексу входить велика кількість підприємств: сільськогосподарські підприємства – виробники зерна, суб'єкти елеваторно-складського господарства, підприємства борошномельно-круп'яної, комбікормової промисловості та низки галузей з виробництва інших продовольчих товарів із зернової сировини. Учасниками підкомплексу є суб'єкти насінництва, виробники спеціалізованої сільськогосподарської техніки та технічного обладнання. Основною ланкою зернопродуктового підкомплексу є зернове господарство. Воно вважається й головною галуззю сільського господарства України, зважаючи на те, що зерно є унікальним і особливо важливим продуктом харчування. Україна має сприятливі природно-кліматичні умови для виробництва зерна

та сформувала потужну ресурсну базу для організації зберігання, переробки і використання зернової продукції. Завдяки цьому зернопродуктовий підкомплекс є одним із стратегічно важливих секторів національної економіки.

3. Перспективи функціонування зернопродуктового підкомплексу визначаються станом та тенденціями розвитку зернової галузі. До початку повномасштабного військового вторгнення ця галузь в Україні динамічно розвивалася. Під час війни обсяги виробництва зерна помітно зменшилися, що пов'язано з територіальними втратами унаслідок воєнних дій. Однак зберігаються доволі високі показники урожайності основних зернових культур, які відображають потужний технологічний потенціал зернової галузі. Стан та перспективи її розвитку визначає підприємницька діяльність сільськогосподарських підприємств, на які припадає майже 80% від загального обсягу виробництва зерна. Решту зерна виробляють господарства населення, участь яких у підприємницькій діяльності носить фрагментарний характер.

4. До сільськогосподарських підприємств – виробників зерна відносяться різні за розмірами суб'єкти підприємницької діяльності – від невеликих фермерських господарств до крупних аграрних компаній. Основними виробниками товарного зерна є великі підприємства, які володіють потужним ресурсним потенціалом, мають кращі можливості досягти високих показників ефективності господарювання. Спостерігається пряма залежність між розмірами сільськогосподарських підприємств і досягнутою ними урожайністю сільськогосподарських культур. Однак за показниками операційної рентабельності не спостерігається суттєвих відмінностей між різними за розмірами підприємствами. Малі підприємства також можуть бути конкурентоспроможними на ринку зерна.

5. Виробництво зерна в Україні у кілька разів перевищує місткість внутрішнього його ринку. Експорт зерна є важливим джерелом валютних надходжень та одним із основних чинників розвитку зернопродуктового підкомплексу. На зерно припадає близько 95% вартості експорту продовольчої продукції зернопродуктового підкомплексу. Україна входить до числа ліде-

рів світового ринку зерна. Під час війни через труднощі з логістикою ціни експорту українського зерна помітно зменшилися. Однак спостерігається тенденція до зростання цін експорту борошна, круп, інших видів харчових продуктів, вироблених із зерна. Збільшення експорту товарів з глибоким рівнем переробки зерна є важливим напрямком розвитку підприємницької діяльності в зернопродуктовому підкомплексі.

6. Через зменшення під час війни кількості споживачів продовольчих товарів спостерігається зменшення обсягів виробництва підприємствами України практично всіх основних продовольчих товарів, виготовлених з використанням продуктів переробки зерна. Підприємства борошномельно-круп'яної промисловості, виробники хліба, макаронних виробів, суб'єкти оптової торгівлі зерном традиційно характеризуються доволі низькими показниками рентабельності, Серед цих підприємств велика частка збиткових. Загалом несприятливими залишаються умови для забезпечення економічної ефективності виробництва сільськогосподарськими підприємствами зерна. Відчувається брак потужностей для зберігання зерна. Ці обставини відносяться до слабких сторін зернопродуктового підкомплексу.

7. Встановлені сприятливі можливості та потенційні загрози в розвитку зернопродуктового підкомплексу України. Сприятливі можливості пов'язані з закріпленням позицій виробників продукції зернопродуктового підкомплексу на зарубіжних ринках, зокрема країн Європейського Союзу, що стане можливим у результаті інтеграції країни в економіку ЄС. Залишаються резерви підвищення урожайності основних зернових культур. Певні перспективи розвитку зернопродуктового підкомплексу пов'язані з розширенням переробки зерна. Основні загрози для зернопродуктового підкомплексу пов'язані з триваючою війною. Особливо уразливим є експорт, а перспективи збільшення продаж на внутрішньому ринку обмежені. В Україні зростає плата за оренду землі, що призведе до збільшення собівартості зерна.

8. Розвиток зерновиробництва як основної галузі зернопродуктового підкомплексу повинен ґрунтуватися на удосконаленні технології вирощуван-

ня зернових культур, що забезпечить підвищення їхньої урожайності. Плануючи свій розвиток, підприємствам – виробникам зерна доцільно орієнтуватися на стратегію найменших витрат. Вона передбачає оптимізацію рівня та структури витрат на виробництво зерна, що забезпечить зниження його собівартості завдяки високій врожайності зернових культур. Стратегія мінімізації витрат є загальною стратегією забезпечення конкурентоспроможності сільськогосподарських підприємств як виробників зерна. Ця стратегія конкретизується у низці функціональних стратегій, які стосуються управління виробничим потенціалом підприємств.

9. Перспективи зернопродуктового підкомплексу залежать від оптимізації відносин між суб'єктами, які до нього входять. Ці суб'єкти, взаємодіючи, утворюють певні інтегровані структури, які виконують низку важливих конструктивних функцій. У зернопродуктовому підкомплексі особливо помітною є роль агрохолдингових компаній, які об'єднують великі сільськогосподарські підприємства, а нерідко – й підприємства з переробки зерна, зокрема виробництва комбікормів. Вони вкладають кошти у розбудову потужностей зі зберігання й транспортування зерна, забезпечують основні обсяги його експорту. Малим підприємствам – виробникам зерна доцільно вирішувати свої проблеми за рахунок створення сільськогосподарських кооперативів. Суб'єкти зернопродуктового підкомплексу можуть вирішувати свої проблеми за рахунок участі у низці створених в Україні громадських організацій.

10. Переваги сільськогосподарської кооперації підтверджує досвід економічно розвинених країн. Однак в Україні вона розвинена слабо. Створення сільськогосподарських кооперативів для обслуговування виробників зерна залежить від наявності ініціативних людей, які візьмуть на себе функцію організації кооперативу. У процесі його створення малі сільськогосподарські виробники можуть розраховувати на підтримку органів місцевої виконавчої влади та самоврядування на рівні територіальної громади, громадських організацій, дорадчих служб.

11. Розвиток зернопродуктового підкомплексу регулюється великою кількістю інституційних норм, серед яких виділяються важелі державного регулювання. У довоєнний період держава застосовувала низку інструментів підтримки сільськогосподарських виробників, окремі з яких продовжують діяти і в період воєнного стану. Інституційні норми, закріплені в нормативно-правових документах, повинні доповнюватися неформальними інституціями, які базуються на нормах поведінки, традиціях, корпоративній культурі та передбачають цінування професіоналізму і досвіду, довіру до ділових партнерів, засудження неетичних пропозицій у бізнесі, турботу про екологію.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аграрний сектор України у 2023 році: складові стійкості, проблеми та перспективні завдання. *Національний інститут стратегічних досліджень, 2024 [сайт]*. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/ekonomika/ahrarynyu-sektor-ukrayiny-u-2023-rotsi-skladovi-stiykosti-problemy-ta>.
2. Божидай І. І. Агропромисловий комплекс України: структура та основні поняття. *Агросвіт*. 2019. 321. С. 107–113.
3. Борошномельно-круп'яна промисловість. Традиції та інновації. Вітчизняний та світовий досвід / упоряд. Т. П. Фесун. Київ, 2020. 209 с.
4. Виробництво та реалізація промислової продукції за видами. *Державна служба статистики України, 2024 [сайт]*. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua>.
5. Горбонос Ф. В., Черевко Г. В., Павленчик Н. Ф., Павленчик А. О. Економіка підприємств: підручник. Київ: Знання, 2010. 463 с.
6. Господарський кодекс України : Закон від 16.01.2003 № 436-IV: станом на 03.09.2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text>.
7. Гринкевич С., Зрайло О., Брух О. Аналіз структурного змісту зернопродуктового підкомплексу АПК. *Аграрна економіка*. 2020. Т. 13, № 1–2. С. 63–72.
8. Групування підприємств за розмірами зібраної площі основних сільськогосподарських культур. *Державна служба статистики України, 2024 [сайт]*. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua>.
9. Гуменюк Ю. В. Організаційно-економічний механізм функціонування зернопродуктового підкомплексу. *Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки*. 2019. № 3. С. 71–77.
10. Гуменюк Ю. В. Стратегії розвитку зернопродуктового підкомплексу АПК для забезпечення продовольчої безпеки країни та комплексного розвитку сільського господарства. *Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки*. 2019. № 2. С. 147–152.

11. Діброва А. Д., Крилов Я. О., Діброва Л. В., Діброва М. А. Регулювання ринку зерна в Україні в умовах глобальних викликів: монографія. Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2020. 160 с.
12. Діяльність підприємств. *Державна служба статистики України, 2024 [сайт]*. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua>.
13. Добронравова І. С., Руденко О. В., Сидоренко Л. І. та ін. *Методологія та організація наукових досліджень* : навч. посіб. Київ : ВПЦ «Київський університет», 2018. 607 с.
14. Донець Л.І., Романенко Н.Г. *Основи підприємництва: навчальний посібник*. Київ: Центр навчальної літератури, 2006. 320 с.
15. *Економічна енциклопедія* : у 3 т. – Т. 2 / Редкол. : С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін. Київ. Академія, 2001. 848 с.
16. *Експорт. Міністерство аграрної політики та продовольства, 2024 [сайт]*. URL: <https://minagro.gov.ua/napryamki/eksport-do-krain-ies>.
17. *Елеваторна промисловість: традиції та інновації. Вітчизняний та світовий досвід* / упоряд. Т. П. Фесун. Київ, 2021. 180 с.
18. Жуков С. А. *Основи економіки та підприємництва: навчальний посібник*. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2021. 400 с.
19. Завадський Й. С., Осовська Т. В., Юшкевич О. О. *Економічний словник*. Київ: Кондор, 2006. 355 с.
20. Зрайло І. І. Оцінювання стану і передумов реалізації зовнішньоекономічного потенціалу зернопродуктового підкомплексу АПК України. *Український журнал прикладної економіки*. 2020. Т. 5, № 2. С. 232–242.
21. Колодійчук В. А. *Ефективність логістики зерна та продуктів його переробки* : монографія. Львів : Український бестселер, 2015. 574 с.
22. Кормишкін Ю. А. Генезис наукових поглядів щодо трактування поняття «аграрне підприємництво» на сучасному етапі розвитку. *Вісник Бердянського університету менеджменту і бізнесу*. 2016. №4. С. 51–55.

23. Кудухашвілі М. ТОП-10 країн імпортерів українського зерна у 2023 році. *Latifundist.com 2024 [сайт]*. URL: <https://latifundist.com/rating/top-10-krayin-importeriv-ukrayinskogo-zerna-u-2023-rotsi>.
24. Лавринчук О. У найближчі 5 років фермери активно будуватимуть елеватори. *Landlord, 2020 [сайт]*. URL: <https://landlord.ua/special-projects/u-naiblyzhchi-5-rokiv-fermery-aktyvno-buduvatymut-elevatory-oleksandr-lavrynychuk>.
25. Маслак О. М., Маслак Н. Г., Строченко Н. І., Куценко І. В. Організаційно-економічні аспекти розвитку зернового господарства Сумської області : монографія. Суми: Мрія, 2019. 216 с.
26. Могильний О. М., Ходаківська О. В. Вплив агрохолдингів на розвиток аграрного сектора країни. *Економіка та держава*. 2017. № 6. С. 4–9.
27. Набока Ю. В. Бізнес-середовище: характеристика, структура, розвиток, діагностика. *Економічний простір*. 2018. № 138. С. 192–200.
28. Нікішина О. В., Бібікова Н. О. Формування та розвиток регіональних обслуговуючих кооперативів зернового ринку: інтеграційний підхід. Одеса: ІПРЕД НАН України, 2018. 230 с.
29. Основи підприємницької діяльності : підручник / за редакцією д.е.н., проф. В. М. Марченко. Київ : КПІ ім. Ігоря Сікорського. Вид-во «Політехніка», 2022. 515 с.
30. Пархитько О. Міжнародна рада по зерну. *Інтент [сайт]*, 2024. URL: <https://intent.press/publications/world/2023/mizhnarodna-rada-po-zernu>.
31. Писаренко В. В., Дем'яненко Н. В., Назаренко Є. О. Формування стратегії розвитку сільськогосподарського підприємства. *Економіка і суспільство*. 2018. №178. С. 515–522.
32. Підприємницька діяльність в аграрній сфері економіки: монографія / [Ю. О. Лупенко, М. Й. Малік, О. Г. Шпикуляк та ін.]. Київ: ННЦ «ІАЕ», 2023. 208 с.

33. Площі, валові збори та урожайність сільськогосподарських культур за їх видами. *Державна служба статистики України, 2024 [сайт]*. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua>.
34. Про зерно та ринок зерна в Україні : Закон України від 04.07.2002 р. № 37-IV : станом на 16 жовтня 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/37-15#Text>.
35. Про зовнішньоекономічну діяльність : Закон України від 16.05.1991 р. № 959-XII : станом на 15 листопада 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/959-12#Text>.
36. Про сільськогосподарську кооперацію : Закон України від 21.07.2020 р. № 819-IX : станом на 15 листопада 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/819-20#n333>.
37. Продукція сільського господарства у постійних цінах. *Державна служба статистики України, 2024 [сайт]*. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua>.
38. Розвиток сільськогосподарської кооперації в умовах воєнного стану та післявоєнної відбудови аграрної економіки: монографія / [М. Й. Малік, Ю. О. Лупенко, О. Г. Шпикуляк та ін.]; за редакцією М. Й. Маліка. Київ: ННЦ «ІАЕ», 2023. 194 с.
39. Руда О. Л., Островська О. В., Ратушняк І. В. Інституціональний механізм регулювання ринку зерна. *Економіка. Фінанси. Менеджмент: актуальні питання науки і практики*. 2016. №8. С. 73–81.
40. Світовий О. М. Організаційно-економічні засади формування доданої вартості у зернопродуктовому підкомплексі АПК України: монографія. Умань : Видавець Сочінський М. М., 2020. 301 с.
41. Середні ціни виробників промислової продукції. *Державна служба статистики України, 2024 [сайт]*. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua>.
42. Середні ціни продукції сільського господарства, реалізованої підприємствами. *Державна служба статистики України, 2024 [сайт]*. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua>.
43. Спілка «Борошномели України» [сайт], 2024. URL: <https://ukrmillers.com>.

44. Степанюк І. Аналіз інструментів стратегічного планування для розвитку сільського господарства. *Вісник Хмельницького національного університету*. 2024. №4. С. 115–118.
45. Стеченко Д. М. Розміщення продуктивних сил і регіоналістика: підручник. Київ: Вікар, 2006. 396 с.
46. Товарна структура зовнішньої торгівлі. *Державна служба статистики України, 2024 [сайт]*. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua>.
47. Україна увійшла в ТОП-3 світових експортери кукурудзи. *Agronews.ua 2023[сайт]*. URL: <https://agronews.ua/news/ukrayina-uvijshla-v-top-3-svitovyh-eksportery-kukurudzy>.
48. Україна: вплив війни на прибутковість сільськогосподарського виробництва. Випуск №3. *Міністерство аграрної політики та продовольства України, 2024 [сайт]*. URL: <https://minagro.gov.ua/storage/app/sites/1/uploaded-files/viini-na-pributkovist-silskogospodarskogo-virobnitstvavipusk-3.pdf>.
49. Українська Зернова Асоціація [сайт], 2024. URL: <https://uga.ua>.
50. Фурман І. В., Гонтарук Я. В. Теоретичні основи формування стратегії розвитку аграрних підприємств зернового напрямку. *Інвестиції: практика та досвід*. 2019. №23. С. 80–87.
51. Хорошун В. ТОП-10 країн виробників пшениці в 2022/23 МР. *Latifundist.com 2024 [сайт]*. URL: <https://latifundist.com/rating/top-10-krayin-virobnikiv-pshenitsi-v-2022-23-mr>.
52. Христенко Л. М., Чорна О. Ю., Супрен Ю. П. Концептуальні аспекти стратегії економічної безпеки як ключового елементу стратегічного управління агрохолдингами у царині забезпечення світової продовольчої безпеки. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство*. 2022. Вип. 42. С. 135–145.

53. Через блокування Росією українського експорту зерна багатом загрожує голод. *Уніан, 2024 [сайт]*. URL: <https://www.unian.ua/economics/agro/cherez-viynu-v-ukrajini-bagato-lyudey-mozhut-pomerti-z-golodu-bayden>.
54. Швед В. В., Омельченко О. В., Таран О. А. Сутність та особливості підприємницької діяльності. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: економіка і управління*. 2024. Том 35 (74). №1. С. 27–34.
55. Ягольник С. Г., Парасюк О. В., Бахор О. Р. Термінологічний словник з дисципліни «Підприємництво у сфері природоохоронної діяльності та захисту довкілля. Львів : Растр-7, 2023. 160 с.
56. Яців І. Особливості концентрації виробництва та її вплив на ефективність функціонування сільськогосподарських підприємств. *Вісник Львівського національного аграрного університету. Серія: Економіка АПК*. 2018. №25. С. 5–12.
57. Яців І., Соловей Ю. Участь малих виробників сільськогосподарської продукції в інтегрованих структурах: монографія. Львів: Видавництво АТБ «НВК», 2019. 182 с.
58. Яців І., Яців С. Управління витратами в конкурентних стратегіях сільськогосподарських підприємств. *Вісник Львівського національного університету природокористування. Серія: Економіка АПК*. 2024. №31. С. 121–128.
59. Faostat. Data. *Food and Agricultural Organization of the United Nations, 2024 [online]*. URL: <https://www.fao.org/faostat/en/#data>.
60. 44,8 мільярдів гривень отримали 8,5 тисяч агрогосподарств цього року за програмою «Доступні кредити 5-7-9». *Міністерство аграрної політики та продовольства, 2024 [сайт]*. URL: <https://minagro.gov.ua/news/448-miliardiv-hryven-otrymaly-85-tysiach-ahrohospodarstv-tsohorich-za-prohramoiu-dostupni-kredyty-5-7-9>.